

ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ
ΣΦΡΑΓΙΣΤΙΚΑ ΔΑΧΤΥΛΙΔΙΑ

© Ἡ Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστηρίου 22, Ἀθῆναι 106 72

ISSN 1105-7785
ISBN 960-7036-68-9

*Εἰκόνα ἐξωφύλλου:
Σφραγιστικὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τῆς Μυκῆνης (εἰκ. 17).*

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΛΟΥΣΗ ΜΠΡΑΤΖΙΩΤΗ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: ΝΤΙΑΝΑ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΤΟΡΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

Ἀρχαιολόγου

ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΣΦΡΑΓΙΣΤΙΚΑ ΔΑΧΤΥΛΙΔΙΑ

ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα
μὲ θρησκευτικὲς παραστάσεις

ΑΘΗΝΑ 1997

Εὐχαριστίες

Ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες στὸν καθηγητὴ κ. Μιχ. Σακελλαρίου πού μὲ προθυμία μοῦ παραχώρησε ὑλικὸ καὶ φωτογραφίες ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Ἀγνῆς Σακελλαρίου· στὸν καθηγητὴ κ. I. Pini, στὴν Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, στὴν Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν, καθὼς καὶ στὸν κ. Μάκη Σκιαδαρέση.

Προέλευση φωτογραφιῶν

Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ 33

Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν 12

Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία 2α, 4α, 5α, 9, 10α, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 23, 24, 25,
27, 28, 29, 31, 34, 35, 36

I. Pini 1, 2β, 3β, 4β, 6, 8, 14, 20α.β, 21, 22, 26, 30, 32

A. Σακελλαρίου 3α, 5β, 7, 10β

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελ.
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ	13
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ	21
<i>Ζῶα μεμονωμένα ἢ σὲ σκηνή</i>	21
<i>Κοσμικὲς σκηνὲς</i>	22
<i>Μυθολογικὲς σκηνὲς</i>	23
<i>Θρησκευτικὲς παραστάσεις ἢ θέματα</i> <i>ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ θρησκεία</i>	27
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΩΝ ΣΦΡΑΓΙΣΤΙΚΩΝ	
ΔΑΧΤΥΛΙΔΙΩΝ	59
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ.....	61
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	64
ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ.....	65

Μνήμη Ἀγνῆς Σακελλαρίου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οἱ σφραγίδες ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορά στὴ Μεσοποταμία στὰ μέσα τῆς 4ης χιλιετίας π.Χ., ἐνῶ πρὸς τὸ τέλος τῆς ἴδιας χιλιετίας κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴ Συρία, ἀπ' ὅπου καὶ ἔγιναν γνωστὲς στὴν Κρήτη. Οἱ πρῶτες μινωικὲς σφραγίδες χρονολογοῦνται στὴν ΠΜ ΙΙ περίοδο, γύρω στὸ 2500 π.Χ., καὶ ἐξελίσσονται γρήγορα παρουσιάζοντας μεγάλη ποικιλία σχημάτων καὶ εἰκονιστικῶν παραστάσεων.

Σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου κλειδαριὲς καὶ λουκέτα δὲν ὑπῆρχαν, οἱ σφραγίδες ἦταν τὸ μέσον γιὰ νὰ κατοχυρώνεται καὶ νὰ ἐλέγχεται ἡ περιουσία. Ἦταν ἀδύνατον νὰ σπάσει κανεὶς καὶ νὰ ἀντικαταστήσει τὸ πᾶλιν σφράγισμα ἐνὸς δοχείου ἢ τῆς ταινίας πού σφάλιζε κάποια κασέλα ἢ κάποια πόρτα, χωρὶς νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸς, ἂν δὲν εἶχε τὴ σφραγίδα. Ἔτσι, ἡ παράσταση πού κοσμεῖ τὴ σφραγίδα καὶ δηλώνει τὸν ἰδιοκτήτη τῆς λειτουργεῖ σὰν προφυλακτικὸ καὶ συγχρόνως ἀποτροπαϊκὸ σύμβολο. Πράγματι, ἡ ἔννοια τῆς σφραγίδας προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς προφύλαξης, τοῦ φυλαχτοῦ, τοῦ talisman. Μικρὴ ὁμῶς ἀπόσταση χωρίζει τὸν ἀποτροπαϊκὸ ἀπὸ τὸν μαγικὸ χαρακτήρα. Τὸ ὑλικὸ τῆς σφραγίδας ἢ ἡ παράσταση πού φέρει ἀποκοτῶν μαγικὲς δυνάμεις πού δίνουν μαγικὴ προστασία στὰ σφραγισμένα ἀγαθὰ.

Μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς διοίκησης στὰ μινωικὰ ἀνάκτορα ἡ χρῆση τῆς σφραγίδας ἔλαβε μεγάλη ἔκταση ἀπὸ τὸ 2000 π.Χ. καὶ ἔξῃς. Στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα οἱ πρῶτες σφραγίδες ἐμφανίζονται στὴν ΠΕ περίοδο, ἐποχὴ «διεθνισμοῦ» καὶ προ-

έρχονται από τὴ Λέρνα, ὅπου παρουσιάζονται τὰ πρῶτα στοιχεῖα κεντρικῆς ἐξουσίας. Στὴ ΜΕ περίοδο (1900-1600 π.Χ.) παρατηρεῖται ἕνα κενό. Εἶναι μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἡπειρωτικὴ χώρα βρίσκεται σὲ σχετικὴ ἀπομόνωση: δὲν ὑπάρχει ἀκόμη ἀρκετὴ συγκέντρωση πλούτου οὔτε σημαντικὴ ἐμπορικὴ δραστηριότητα ἢ διοικητικὴ ὀργάνωση ποὺ νὰ δικαιολογεῖ τὴν κατασκευὴ σφραγίδων. Βέβαια, τὸ κενὸ αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι καθαρὰ συμπτωματικὸ καὶ ἴσως φωτιστεῖ μὲ νέα εὐρήματα. Ἡ χρῆση τῆς σφραγίδας ἐπανερχεται στὴν ΥΕ περίοδο μὲ τὴν ἀνθροισμὸ τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ συμβαδίζει μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση καὶ τὴν ἐδραίωση κεντρικῆς διοικητικῆς ἐξουσίας.

Στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἡ σφραγιδογλυφία φαίνεται νὰ ἔχει μεταφερθεῖ διαμορφωμένη ἀπὸ τὴν Κρήτη, στὸ ἐξελιγμένο της ἤδη στάδιο, καὶ εἶναι πιθανότατο ὅτι οἱ πρῶτες σφραγίδες εἶναι ἔργα Μινωιτῶν. Γιὰ τὶς παλαιότερες μυκηναϊκὲς σφραγίδες καὶ σφραγιστικὰ δαχτυλίδια εἶναι ἀδύνατον νὰ πεῖ κανεὶς μὲ βεβαιότητα ἂν ὁ τεχνίτης ποὺ τὶς κατασκεύασε ἦταν Μινωίτης ποὺ ἐργαζόταν γιὰ μυκηναίους παραγγελιοδότες, ἢ Μυκηναῖος ποὺ εἶχε μαθητεύσει σὲ μινωίτη δάσκαλο ἢ ἀκόμη καὶ ἂν πρόκειται γιὰ πραγματικὴ εἰσαγωγὴ ἀπὸ τὴν Κρήτη. Πάντως, ἡ ἐπιλογὴ τοῦ θέματος, ἡ ἀπόδοσή του σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν τεχνοτροπία καὶ τὴ δομὴ τῆς παράστασης, βοηθοῦν στὴν ἀναγνώριση, καὶ σήμερα εἶναι γενικὰ παραδεκτὸ πὼς οἱ περισσότερες ἑλλαδικὲς σφραγίδες καὶ δαχτυλίδια εἶναι ἔργα Μυκηναίων ὅσο, καὶ ἔστω, κι ἂν δηλώνουν τὴ μινωικὴ τους συγγένεια ποὺ συχνὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ πλαστικὸ αἶσθημα τοῦ δημιουργοῦ τους. Τὰ πρῶτα συγκροτημένα ἐργαστήρια σφραγιδογλυφίας ἰδρύθηκαν στὴν ἡπειρωτικὴ χώρα μόνο γύρω στὸ 1450 π.Χ.

Οἱ σφραγίδες κατασκευάζονταν ἀπὸ διάφορα ὑλικά, σκληρὰ πετρώματα καὶ ἡμιπολύτιμους λίθους, διάφορους ἀχάτες, χα-

λαζίες, ὀρεία κρύσταλλο, ἱασπι, σάρδιο, αἱματίτη ἀλλὰ καὶ lapis lazuli, ἔλεφαντόδοντο, ὑαλόμαζα. Κατασκευάζονταν ἐπίσης ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα, κυρίως μάλιστα ἀπὸ χρυσό.

Μία ἰδιαίτερη κατηγορία στὸ σύνταγμα τῶν κρητομυκηναϊκῶν σφραγίδων ἀποτελοῦν τὰ μετάλλινα σφραγιστικά δαχτυλίδια. Ἡ χρῆση τους γνώρισε μεγάλη διάδοση, κυρίως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν νεοτέρων ἀνακτόρων στὴν Κρήτη, ὅποτε ἄρχισαν νὰ χρησιμοποιοῦνται πολὺ σκληροὶ λίθοι γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν σφραγίδων. Ἄν καὶ ἡ τεχνικὴ εἶχε ἐξελιχθεῖ πολὺ, ἡ κατεργασία τοῦ σκληροῦ λίθου παρουσιάζει προβλήματα καὶ τὸ λάθος δὲν ἐπιδέχεται διόρθωση, πράγμα ποὺ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὸ μέταλλο.

Τὰ μετάλλινα σφραγιστικά δαχτυλίδια κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους στὴν Κρήτη στὸ τέλος τῆς Παλαιοανακτορικῆς περιόδου, γύρω στὸ 1650 π.Χ. Τὰ παλαιότερα ἀνήκουν στὴ ΜΜ ΙΙΒ – ΜΜ ΙΙΑ περίοδο καὶ ἔχουν σφενδόνη στρογγυλή: ἓνα χάλκινο καὶ ἓνα ἀργυρὸ προέρχονται ἀπὸ τὸ ταφικὸ σπήλαιο Γεροντομουρί Λασηθίου, ἓνα χρυσὸ ἀπὸ τὸ Μαυροσπήλιο καὶ ἓνα μολύβδινο ἀπὸ τὸν Σφουγγαρά¹. Τὸ πρῶτο παράδειγμα μὲ ἐλλειψοειδὴ σφενδόνη ἔχει βρεθεῖ στὰ Μάλια² εἶναι μολύβδινο μὲ χρυσὴ ἐπικάλυψη καὶ χρονολογεῖται στὴν ΥΜ ΙΑ περίοδο, στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Μέσα στὸν 16ο αἰ. π.Χ. λοιπόν, τὸ μετάλλινο σφραγιστικὸ δαχτυλίδι ἀποκτᾷ σαφῶς διαμορφωμένο τύπο. Γιὰ τὴν κατασκευὴ του χρησιμοποιοῦνται διάφορα μέταλλα: μολύβδος, χαλκός, ἄργυρος, ἥλεκτρο, κυρίως ὅμως ὁ χρυσός. Τὸ εὐπλαστο αὐτὸ ὑλικὸ ἐπιτρέπει τὴν κομψότητα στὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμηση, καθὼς καὶ τὴν ἀπόδοση μικρῶν ὁλοκληρωμένων μορφῶν. Ἐξάλλου, ἡ μεγάλη σχετικὰ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια συνέβαλε στὴν ἀπεικόνιση πολυπρόσωπων παραστάσεων.

Τὰ σφραγιστικά δαχτυλίδια δὲν ἦταν ἀπλὲς σφραγίδες, ἔστω πολυτελεῖς. Ἡ ξεχωριστὴ τους κατασκευὴ καὶ διακόσμη-

ση μᾶς ὁδηγοῦν στοὶ συμπέρασμα ὅτι πιθανότατα εἶχαν μιὰ συγκεκριμένη χρῆση. Ἴσως μὲ τὸ ἀποτύπωμά τους ἔδινε τὴν ἔγκρισή της ἢ νομιμοποιοῦσε μιὰ ἀπόφαση κάποια ἀνώτερη ἀρχή. Ἐξάλλου, ἡ μεγάλη καλλιτεχνική τους ἀξία ὑποδηλώνει ὅτι ὅπωςδήποτε ἀνῆκαν σὲ πρόσωπα ποὺ εἶχαν ὑψηλὴ θέση στὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία, ἰδιαίτερα δὲ στὴ θρησκευτικὴ ἱεραρχία ὅσα φέρουν θρησκευτικὲς σκηνές. Ἐνδεικτικὸ εἶναι ὅτι προέρχονται ἀπὸ πλούσιους τάφους ἢ «θησαυρούς», καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ μεγάλα κέντρα, ὅπως οἱ Μυκῆνες. Στὴν Πύλο, ἄλλο μεγάλο κέντρο, ἔχει βρεθεῖ ἓνα μόνο σφραγιστικὸ δαχτυλίδι, τὰ πολλὰ ὅμως πυλιακὰ σφραγίσματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ δαχτυλίδια, ἀποδεικνύουν τὴ χρῆση τους. Πολλὰ δαχτυλίδια ἔχουν ἀσφαλῶς χαθεῖ ὅχι μόνο γιατί βρισκόνταν σὲ τάφους ποὺ ἔχουν συληθεῖ, ἀλλὰ καὶ γιατί οἱ ἴδιοι οἱ συγγενεῖς ἀφαιροῦσαν πολῦτιμα ἀντικείμενα ἀπὸ τοὺς νεκροὺς ὅταν ἀνοίγαν τὸν τάφο γιὰ μιὰ νέα ταφή.

Ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα εἶναι γνωστὰ 48 σφραγιστικά δαχτυλίδια ἀπὸ πολῦτιμα μέταλλα³, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα: 33 μὲ τις μέχρι σήμερα γνώσεις μας.

Ἡ ἐξέταση τῶν σφραγιστικῶν δαχτυλιδιῶν ἀπὸ πολῦτιμα μέταλλα περιλαμβάνει δύο ὄψεις, δύο πτυχές. Ἡ μία εἶναι ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς, καὶ ἡ ἄλλη ἡ εἰκονογραφία. Μία τρίτη πτυχή, ποὺ εἶναι ἡ τεχνοτροπία, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξεταστῇ στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς μελέτης. Πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια ἡ Ἀγνή Σακελλαρίου, σὲ συνεργασία μὲ τὸν τότε ἀρχιτεχνίτη τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Χρ. Χατζηνιού, μελέτησαν τὸν τρόπο κατασκευῆς τῶν σφραγιστικῶν δαχτυλιδιῶν. Ἡ Ἀγνή Σακελλαρίου ἀνακοίνωσε τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας αὐτῆς στὸ 3ο Συμπόσιο Προϊστορικῆς Σφραγιδογραφίας στὸ Marburg καὶ στὴ συνέχεια τὰ δημοσίευσε τὸ 1989⁴.

ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Στὰ μέταλλα σφραγιστικά δαχτυλίδια διακρίνονται ἐπὶ τὴν τύποι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ κυριότεροι εἶναι τρεῖς: ὁ τύπος I, ὁ IV καὶ ὁ VI. Οἱ ἄλλοι ἀντιπροσωπεύονται μὲ ἐλάχιστα παραδείγματα (III, VII)* ἢ ἀπαντοῦν μόνο στὴν Κρήτη (II, V).

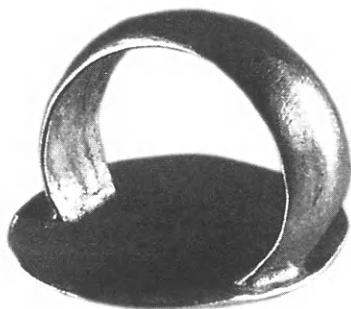
Στὸν τύπο I περιλαμβάνονται δαχτυλίδια χυτὰ ἢ σφυρήλατα, ἀλλὰ χρῆση σφυρηλάτησης γίνεται καὶ στὴν κατεργασία τῶν χυτῶν δαχτυλιδίων γιὰ τὴν τελικὴ τους διαμόρφωση. Ὁ κρίκος εἶναι ταινιωτός, ἄλλοτε ἀποτελεῖ συνέχεια μὲ τὴ σφενδόνη [1] κι ἄλλοτε εἶναι πρόσθετος, συγκολλημένος στὴν πίσω ὄψη τῆς [2β]. Ὁ τύπος I εἶναι ὁ παλαιότερος, ἐμφανίζεται στὴν YE I περίοδο, ἀργότερα ἐγκαταλείπεται χάριν τῶν ἄλλων τύπων, κυρίως τοῦ IV, ἀλλὰ ἐπανέρχεται πρὸς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου. Τὰ δαχτυλίδια ἀπὸ τὴν Περαιτὴ καὶ τὸ Διμήνι χρονολογοῦνται στὴν YE IIIΓ.

Ὁ τύπος IV εἶναι ἤδη γνωστός στὸ τέλος τῆς YE I περιόδου. Περιλαμβάνει δαχτυλίδια σφυρήλατα. Ἡ σφενδόνη ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ἔλασμα χρυσὸ συνήθως ἀρκετὰ παχύ, ὥστε συχνὰ δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση πὼς πρόκειται γιὰ δαχτυλίδι συμπαγές (massif). Τὸ ἔλασμα σφυρηλατεῖται στὶς δύο μακρὲς πλευρὲς καὶ ἀναδιπλώνεται πρὸς τὰ μέσα δημιουργώντας ἓνα σχῆμα ἀμυγδαλοειδές. Ἡ κύρια ὄψη, αὐτὴ πού φέρει τὴ διακόσμηση, εἶναι ἐλλειψοειδὴς καὶ κυρτή, ἐνῶ ἡ πίσω

* Τὰ δαχτυλίδια τοῦ τύπου III ἔχουν σφενδόνη χάλκινη στὴν ὁποία προσαρμόζεται λίθος πού φέρει ἐγγλυφὴ παράσταση. Ἐνα μόνο παράδειγμα τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα (CMS I, 253). Ὁ τύπος VII προέρχεται ἀπὸ τὸν τύπο III ἀλλά, ἀντὶ λίθου, στὴ σφενδόνη προσαρμόζεται ἔλασμα χρυσοῦ μὲ ἐντυπὴν παράσταση πού ἔχει ἀποδοθεῖ μὲ τὴ βοήθεια μῆτρας. Ἐπίσης, μόνον ἓνα παράδειγμα τοῦ τύπου αὐτοῦ ἔχει διασωθεῖ ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ χώρα (CMS V S1B, 187).

1. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από τὸ Διμή-
νι. Ὅπισθία ὄψη. Τύπος I. Σφυρήλατο.
ΥΕ ΙΙΙΓ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 1,5ῶ
0,8, διάμ. κρίκου 2,3*.
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο,
3342 (CMS I, 407).

2α.β. Σφραγιστικό δαχτυλίδι ἀπὸ τὴν Περαιτὶ
(τάφος I, ταφὴ 2). Τύπος I. Χυτό.
ΥΕ ΙΙΙΓ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 2,5ῶ1,7.
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8084a (CMS I, 390).
Στὴ σφενδόνη εἰκονίζονται δύο αἰγοειδῆ καὶ σχηματοποιημένα κλαδιά.

* Οἱ διαστάσεις στὰ δαχτυλίδια δίνονται σὲ ἑκατοστὰ. Στὸν κρίκο δηλώνεται ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρος.

ὄψη διαμορφώνεται σὲ δύο ἐπιμήκεις καὶ ἐπικλινεῖς ἔδρες σχήματος τόξου κύκλου, δηλαδὴ κυρτές, ποὺ πλαισιώνουν ἓνα κενό: τὴν ἐλλειψοειδῆ κοιλότητα ποὺ σχηματίστηκε μὲ τὴν ἀναδίπλωση τῶν πλευρῶν. Τὸ κενὸ καλύπτεται μὲ ἓνα δεύτερο χρυσὸ ἔλασμα, ἐλαφρῶς κοῖλο, γιὰ νὰ προσαρμόζεται στὸ δάχτυλο. Τὰ ἄκρα τοῦ κρίκου καταλήγουν στὴν κεντρικὴ κοιλότητα καὶ καλύπτονται ἀπὸ τὸ κοῖλο κάλυμμα της. Αὐτὸ τὸ κάλυμμα συγκρατεῖ καὶ τὸν δακτύλιο, τὸν κρίκο, στὴ θέση του [3β].

3α.β. Σφραγιστικὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὴ Μιδέα - Δενδρά (θαλαμωτὸς τάφος 10).

Τύπος IV. Σφυροκάλεμο.

ΥΕ ΠΙΑ1. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 2,5×1,5, διάμ. κρίκου 2.

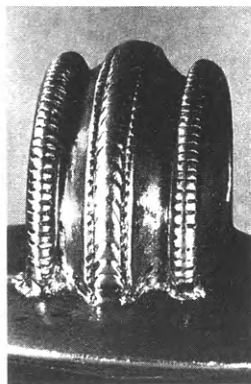
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8748 (CMS I, 191).

Στὴ σφενδόνη εἰκονίζεται πομπὴ γυναικῶν πρὸς ἱερὸ κτίριο.

Ὁ κρίκος μπορεί νὰ εἶναι συμπαγῆς καὶ τότε συγκολλεῖται στὶς ἀκρὲς τῆς πίσω ὀψης τῆς σφενδόνης. Συνήθως ὁμως ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ἢ δύο ἐλάσματα πού φέρουν κοκκιδωτὴ ἢ ἔκτυπη διακόσμηση [4β] ἢ, σπανιότερα, διακόσμηση ἐξαιρετικά περίτεχνη [20β].

Οἱ συγκολλήσεις τῶν κρίκων εἶναι τέλειες καὶ μόνο στὶς ἄκρες τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐλάσματος διακρίνονται καμιά φορὰ τὰ ἴχνη τους λόγῳ τῆς θερμότητας πού ἀναπτύσσεται στὸ σημεῖο ἐκεῖνο. Σὲ περίπτωση πού τὸ ἔλασμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει κατασκευαστεῖ τὸ δαχτυλίδι δὲν εἶναι ἀρκετὰ παχύ, τότε ἡ κοιλότητα πού δημιουργεῖται μετὰ τὴν ἀναδίπλωση τῶν πλευρῶν

4α.β. Σφραγιστικό δαχτυλίδι ἀπὸ τὸν «Θησαυρὸ» τῆς Τίρυνθας. Τύπος IV. Σφυροκάλεμο.

15ος αἰ. π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 5,7×3,5, διάμ. κρίκου 2,2.

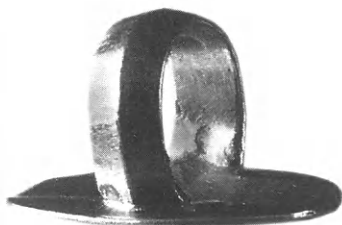
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 6208 (CMS I, 179).

Ὁ κρίκος ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐλάσματα· τὸ ἐξωτερικὸ φέρει δύο βαθιὲς αὐλακώσεις καὶ τρεῖς κυρτὲς ζώνες πού διακοσμοῦνται μὲ καμπύλες καὶ γραμμίδες· εἶναι ἐργασμένος μὲ σφυροκάλεμο. Στὴ σφενδόνη εἰκονίζεται πομπὴ Δαιμόνων πρὸς καθιστὴ γυναικεία θεϊκὴ μορφή.

γεμίζεται με κάποια μαλακή ύλη, ώστε το δαχτυλίδι να γίνεται ανθεκτικότερο στην πίεση.

Τὰ περισσότερα σφραγιστικά δαχτυλίδια της ήπειρωτικής Ελλάδας ανήκουν στον τύπο IV, ο οποίος καθώς φαίνεται ανταποκρινόταν περισσότερο από τους άλλους στις τεχνικές και καλλιτεχνικές αντιλήψεις των Μυκηναίων. Συναφώς παρατηρούμε ότι τα πιο εξελιγμένα χυτά δαχτυλίδια του τύπου I μιμούνται τον τύπο IV: έχουν μια πλατιά ρηχή κοιλότητα στο μέσον της πίσω όψης της σφενδόνης και έδρες επίπεδες αντί κυρτές και έπικλινείς. Ο κρίκος έχει τριγωνική τομή και είναι συγκολλημένος στις άκρες της πίσω όψης. Στην περίπτωση αυτή ανήκουν τα δύο δαχτυλίδια από τον «Θησαυρό» του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών. Είναι πιθανό, όπως παρατηρεί η Α. Σακελλαρίου, ότι είναι έργα Μινωίτη που εργαζόταν στις Μυκῆνες και εφάρμοσε την τεχνική της χύτευσης στην οποία ήταν εξοικειωμένος προσαρμόζοντάς την στον έλλαδικό τύπο IV [5B].

Ο τύπος VI μοιάζει με τον τύπο IV, διαφέρει όμως ως προς τα υλικά. Χαρακτηρίζεται από τον συνδυασμό διαφόρων μετάλλων όπως άργυρος, χαλκός, σίδηρος, χρυσός. Όπως και στον τύπο IV, η σφενδόνη είναι κυρτή στην επάνω επιφάνεια και παρουσιάζει τρεις έδρες στην πίσω. Το μισό επάνω τμήμα της σφενδόνης κατά τον μεγάλο άξονα, ή συνεχόμενή του κάτω έδρα και ή κοιλότητα καλύπτονται με έλασμα χρυσοῦ [6]. Ο κρίκος αποτελείται από έναν πυρήνα που καλύπτεται κατά την έσωτερική πλευρά με χρυσή επένδυση μόνο κατά το ήμισυ –το ήμισυ που πρόσκειται στο τμήμα της σφενδόνης που φέρει το χρυσό έλασμα. Ένα καρφάκι στερεώνει το χρυσό έλασμα στο κέντρο του κρίκου [7], καρφάκια επίσης στερεώνουν το έλασμα χρυσοῦ στο επάνω μέρος της σφενδόνης, ενώ σε άλλα παραδείγματα καρφάκια στερεώνουν τον κρίκο στη σφενδόνη. Ο τύπος VI μαρτυρείται και σε σφραγίσματα, όπως π.χ. στο σφράγισμα από την Πύλο CMS I, 313.

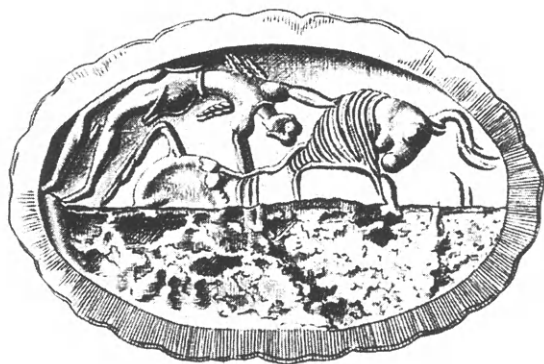

5α.β. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από τὸν «θησαυρὸ» τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Τύπος I πού μιμεῖται τὸν τύπο IV. Χυτὸ καὶ σφυρήλατο. Σφυροκάλερο· οἱ λεπτομέρειες δηλώνονται μὲ χειροκάλερο.

1500-1450 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 3,4×2,5, διάμ. κρίκου 2.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 992 (CMS I, 17).

Ὁ κρίκος εἶναι χυτὸς, τριγωνικῆς τομῆς. Στὴ σφενδόνη εἰκονίζεται καθιστὴ γυναικεία μορφή πού δέχεται προσφορές.

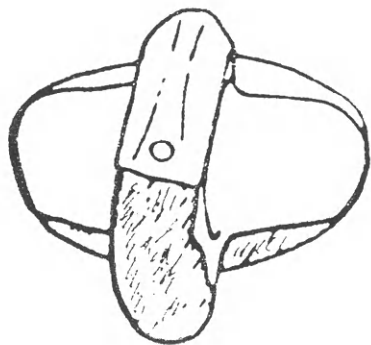

6. Σφραγιστικό δαχτυλίδι ἀπὸ τὴν Ἀσίνη (θαλαμῶς τάφος 1) (σχέδιο). Τύπος VI. Σφυροκάλερο.

1450-1400 π.Χ. Χρυσός, χαλκός. Διαστ. σφενδόνης 2,8×1,8. Ὁ κρίκος λείπει.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 10275 (CMS I, 200).

Στὴ σφενδόνη εἰκονίζεται σκηνὴ ταυροκαθαψίων.

7. Κρίκος σφραγιστικού δαχτυλιδιού του τύπου VI (σχέδιο: Άγνη Σακελλαρίου).

Δέν εἶναι γνωστὲς οἱ συνθῆκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες δημιουργήθηκε αὐτὸς ὁ τύπος. Δέν εἶναι πιθανὸ νὰ ἔπαιξαν ρόλο οἰκονομικοὶ λόγοι ἐπειδὴ ὁ χρυσὸς εἶναι ἀκριβὸ μέταλλο· ἡ δημιουργία του θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποδοθεῖ σὲ αἰσθητικὰ κριτήρια ὅπως στὴν ἐντύπωση χρωματικῶν ἀντιθέσεων ἀνάμεσα στὰ μέταλλα· ἴσως ὁμως ἐθεωρεῖτο ὅτι τὰ δαχτυλίδια αὐτὰ εἶχαν μαγικὴ ἀξία. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὰ πολύτιμα μέταλλα ἀποδίδονταν μαγικὲς ιδιότητες. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἔχουν βρεθεῖ πολύτιμα μέταλλα σὲ καταθήματα θεμελιώσεως⁵. Ἐξάλλου, ἀνάλογες ιδιότητες ἔχουν ἀποδοθεῖ καὶ στὰ δαχτυλίδια ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸν θολωτὸ τάφο τῶν Δενδρῶν καὶ εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ διάφορα μέταλλα⁶.

Στὸν τρόπο γλυφῆς διακρίνονται τρεῖς διαφορετικὲς τεχνικές:

1. *Γλυφὴ μὲ χειροκάλεμο*: Τὸ χειροκάλεμο εἶναι μιὰ μικρὴ γλυφίδα μὲ ὀξεῖα αἰχμή, ἓνα μικρὸ καλέμι. Μὲ τὸ χειροκάλεμο ὁ τεχνίτης πλάθει τὶς μορφές μὲ ἐλεύθερο χέρι, μὲ πολλὰ λοξὰ χτυπήματα καὶ ἀφαιρεῖ μέταλλο. Μεταχειρίζεται μεγάλο ἀριθμὸ ἐργαλείων μὲ διαφορετικὲς αἰχμές τὸ καθένα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐπιτυγχάνονται σχήματα ρευστὰ μὲ ὄγκους καὶ

περιγράμματα λεπτά καὶ αἰχμηρὰ (σὰν κυματιστὰ) καὶ λεπτομέρειες φευγαλέες. Τὸ πλάσιμο ἐμφανίζεται ζωγραφικὸ καὶ εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν πυκνῶν χαραγμάτων τῆς ὀξείας ἄκρης τοῦ καλεριοῦ.

2. *Γλυφὴ μὲ σφυροκάλεμο*, ποὺ εἶναι ἓνα εἶδος λεπτοῦ ἐκκρουστήρα, ἓνα καλέμι μὲ ἐλαφρὰ πεπλατυσμένη τὴν αἰχμή. Μὲ τὸ σφυροκάλεμο ὁ τεχνίτης δὲν ἀφαιρεῖ ἀλλὰ μετατοπίζει μέταλλο χτυπώντας κάθετα μὲ σφυρὶ τὸ ἐργαλεῖο, τὸ ὁποῖο ἀποτυπώνει τὸ σχῆμα τῆς ἄκρης του· καὶ στὴν περίπτωση αὕτῃ ἐπίσης γίνεται χρῆση πολλῶν ἐργαλείων μὲ διαφορετικὰς ἀπολήξεις τὸ καθένα. Τὸ σφυροκάλεμο δημιουργεῖ μορφὰς μὲ καθαρὰ σχήματα, στρογγυλεμένους ὄγκους, τονισμένα περιγράμματα καὶ διαφανεῖς ἀρθρώσεις. Συχνὰ στὸ ἴδιο δαχτυλίδι γίνεται χρῆση καὶ συνδυασμὸς καὶ τῶν δύο τύπων ἐργαλείων (σφυροκάλεμου καὶ χειροκάλεμου).

Στὸν τύπο I καὶ IV μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ χειροκάλεμο ἢ σφυροκάλεμο ἢ καὶ συνδυασμὸς αὐτῶν. Στὸν τύπο VI γίνεται χρῆση μόνο τοῦ σφυροκάλεμου γιατί τὸ χτύπημα πρέπει νὰ εἶναι κάθετο, ὥστε νὰ ἀποτυπωθοῦν οἱ μορφὰς καὶ στὸ ἔλασμα χρυσοῦ καὶ στὸν πυρήνα ποὺ καλύπτεται ἀπὸ τὸ ἔλασμα. Τὰ περισσότερα δαχτυλίδια τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου ἔχουν διακοσμηθεῖ μὲ σφυροκάλεμο καὶ ἴσως στὴ χρῆση αὐτοῦ τοῦ ἐργαλείου νὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ὁ χαρακτηριστικὸς ρυθμὸς τῆς μυκηναϊκῆς μικρογλυπτικῆς μὲ τὸ καθαρὸ πλάσιμο τῶν μορφῶν καὶ τὶς τονισμένες μεταβάσεις ἀπὸ τὸ ἓνα ἐπίπεδο στὸ ἄλλο. Ὁ ρυθμὸς ὅμως αὐτὸς γνώρισε ἐπιτυχία στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ἐπεὶδὴ ἀκριβῶς ἀνταποκρινόταν στὴν ἰδιαίτερη καλλιτεχνικὴ ἔφεση τῶν Μυκηναίων, ποὺ ἀποζητοῦσαν καθαρὰ σχήματα καὶ διαφανὴ ἀρθρωτὴ δομὴ. Ἀντίθετα, στὴ μινωικὴ Κρήτη προτιμήθηκε ἡ τεχνικὴ τοῦ χειροκάλεμου, ποὺ δημιουργεῖ παραστάσεις περισσότερο ζωγραφικὰς. Ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι βέβαια ἀπόλυτος.

3. *Χύτευση* (σφενδόνη χυτή σὲ καλούπι). Ἡ χυτή γλυφὴ εἶναι σπάνια (τρία παραδείγματα) γιατί δὲν ἔχει τὴ δυνατότητα –λόγῳ τῆς παρεμβολῆς τοῦ καλουπιοῦ– νὰ ἀποδώσει λεπτὸ πλάσιμο [2α].

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

Συνθέσεις μὲ ἀποκλειστικά διακοσμητικὸ ἢ ταλισμανικὸ χαρακτῆρα δὲν μαρτυροῦνται σὲ παραστάσεις σφραγιστικῶν δαχτυλιδιῶν.

Τὰ θέματα ποὺ εἰκονίζονται εἶναι:

Ζῶα μεμονωμένα ἢ σὲ σκηνή [2α] [8]

Σὲ δέκα δαχτυλίδια εἰκονίζονται θέματα μὲ ζῶα. Σ' ἓνα δαχτυλίδι ἀπὸ τὴν Ἄνθεια [8] εἰκονίζεται μέσα σὲ τοπίο ἀπὸ φοινικόδενδρα ἓνα λιοντάρι μὲ ὑψωμένα τὰ μπροστινὰ πόδια ποὺ

8. Σφραγιστικὸ δαχτυλίδι ἀπὸ θολωτὸ τάφο στὴν Ἄνθεια. Τύπος IV. Χειροκάλερο (μερικῶς).

ΥΕ ΠΑ-Β. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 3,2×1,88, διάμ. κρίκου 1,26.

Ὁλυμπία, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (CMS V 51B, 136).

είναι έτοιμο νά έπιτεθεῖ σέ μιá áγελάδα πού θηλάζει τó μικρό της. Ἡ σκηνή χαρακτηρίζεται áπο πλούσια μινωική έμπνευση καί ώραία φυσιοκρατική áποδόση τών ζώων. Παρόμοια τεχνοτροπία καί εἰκονογραφικές λεπτομέρειες έμφανίζει καί τó δαχτυλίδι τῆς εἰκ. 30 μέ τήν ἴδια προέλευση.

Κοσμικές σκηνές

Πρόκειται γιά σκηνές μάχης ἢ κυνηγιού πού γενικά σχετίζονται μέ πριγκιπικές δραστηριότητες καί πού δίνουν πολύτιμες πληροφορίες γιά τή μυκηναϊκή ζωή καί κοινωνία. Τά περιφημότερα δαχτυλίδια μέ παραστάσεις τοῦ τύπου αὐτοῦ προέρχονται áπο τόν Ταφικό Κύκλο Α τών Μυκηνών [9]. Σέ τέσσερα δαχτυλίδια εἰκονίζονται κοσμικές σκηνές.

9. Σφραγιστικό δαχτυλίδι áπο τόν τάφο IV τοῦ Ταφικού Κύκλου Α τών Μυκηνών (áποτύπωμα). Τύπος IV. Σφυροκάλεμο· οἱ λεπτομέρειες δηλώνονται μέ χειροκάλεμο.

Γύρω στό 1500 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 3,5x2,1.

Ἀθήνα, Ἐθνικό Ἀρχαιολογικό Μουσείο, 241 (CMS I, 16).

Στή σφενδόνη εἰκονίζεται σκηνή μάχης.

Μυθολογικές σκηνές

Δύο δαχτυλίδια μπορούν να περιληφθούν στην κατηγορία αυτή, που μέσα από την αλληλεξάρτηση μυθολογίας-θρησκείας συνδέεται με τον θρησκευτικό κύκλο.

Το δαχτυλίδι από τον «θησαυρό» της Τίρυνθας [10α.β] είναι το παλαιότερο δαχτυλίδι του τύπου IV από την άποψη της κατασκευής αλλά και της δομής της παράστασης. Ο κρίκος είναι φαρδύς και επίπεδος. Ο τεχνίτης φαίνεται λιγότερο έμπειρος στην κατασκευή έξζητημένων διακοσμήσεων που απαντούν σε άλλα δαχτυλίδια. Η παράσταση, που αποδίδεται με λεπτή έκταση και τεχνοτροπία, δείχνει να είναι έμπνευσμένη από τη μνημειακή τέχνη και μάλιστα από την τοιχογραφία. Έξάλλου,

10α.β. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από τον «θησαυρό» της Τίρυνθας. Τύπος IV. Σφυροκάλεμο.

Γύρω στο 1500 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 3,4x2, διάμ. κρίκου 1,9. Αθήνα, Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 6209 (CMS I, 180).

τὸ θέμα παραπέμπει στὸν εἰκονογραφικὸ κύκλο τῶν ναυτικῶν θεμάτων, στὸν ὁποῖο ἀνήκουν καὶ οἱ γνωστὲς τοιχογραφίες τῆς Θήρας. Τὸ ναυτικὸ θέμα, ἀγαπητὸ στὴ μινωικὴ σφραγιδογραφία, ὑποδηλώνει τὴ μινωικὴ ἐπίδραση. Τὸ δαχτυλίδι χρονολογεῖται στὸ μεταβατικὸ στάδιο ἀπὸ τὸν 16ο στὸν 15ο αἰ. π.Χ. Δὲν ἔχει ἀποσαφηνιστεῖ ἂν ἡ παράσταση ἀνήκει στὴν κοσμικὴ ἢ στὴ θρησκευτικὴ σφαῖρα. Εἶναι ὁμως πιθανὸ ὅτι πρόκειται γιὰ μυθολογικὸ θέμα ἂν καὶ δὲν ἔχει ἀποδειχθεῖ ἀκόμη ἡ ἀπεικόνιση τέτοιων θεμάτων στὴ μυκηναϊκὴ τέχνη.

Εἰκονίζεται μία σκηνὴ σὲ τρία διαδοχικὰ στιγμιότυπα. Δύο μορφές, ἓνας ἄνδρας καὶ μία γυναίκα, κάθονται ἀντικριστὰ μέσα στὴν καρπὶνα ἐνὸς πλοίου· σὲ δευτέρην φάση τὸ ζεῦγος βρίσκεται στὴν παραλία καὶ στὸ τρίτο στιγμιότυπο συνομιλεῖ στὴν εἴσοδο ἐνὸς οἰκοδομήματος. Ἔχουν γίνει πολλὲς ὑποθέσεις γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τῆς σκηνῆς. Ἔχει θεωρηθεῖ ὅτι εἰκονίζεται ἡ ἀπαγωγή τῆς Ἀριάδνης ἢ ἡ ἀναχώρηση τῆς Ἑλένης καὶ τοῦ Μενέλαου γιὰ τὰ Ἡλύσια πεδία (ὁπότε καὶ στὶς δύο αὐτὲς περιπτώσεις θὰ πρόκειται γιὰ τὴν ἀπεικόνιση μυθολογικῆς σκηνῆς) ἢ τὸ ταξίδι ἐνὸς πριγκιπικοῦ ζεύγους πρὸς τὰ Νησιὰ τῶν Μακάρων ἢ ἀπλῶς τὸ ταξίδι ἐνὸς ζεύγους. Τὸ μόνο ἴσως βέβαιο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἀπεικόνιση μιᾶς ἐπίσημης τελετῆς. Δύο ἀνδρικὲς μορφές στέκονται ὄρθιες στὸ πλοῖο ἔξω ἀπὸ τὴν καρπὶνα. Ὁ ἓνας ἄνδρας βλέπει πρὸς τὴν ἀκτὴ· θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς πλοηγὸς γιὰτὶ σχεδὸν στὸ ὕψος του, κάτω ἀπὸ τὴν πρύμνη, διακρίνεται τὸ τιμόνι· ὁ ἄλλος, κοιτάζοντας πρὸς τὸ ζεῦγος, ἔχει μιὰ κάπως ἐκστατικὴ στάση. Κάτω ἀπὸ τὸ πλοῖο διακρίνονται ἐπίσης τὰ κουπιά, ἓνα δελφίνι, μιὰ σουπιὰ, ἐνῶ μακρύτερα φαίνεται ἡ ἀκτὴ καὶ διάφορα οἰκήματα.

Τὸ πλοῖο, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ὑψηλὸ ἱστίο, καρπὶνα, χαμηλὸ σκαρὶ καὶ ὑψηλὴ πρύμνη, φαίνεται τελετουργικὸ καὶ μοιάζει πολὺ μὲ τὰ πλοῖα ποὺ εἰκονίζονται στὴ γνωστὴ τοιχο-

11. Αίγαιακά πλοία. Λεπτομέρεια από τη μικρογραφική ζωφόρο που εικονίζει «νποπορπή». Θήρα.

Δυτική Οικία, δωμάτιο 5, νότιος τοίχος.

ΥΜ ΙΑ (γύρω στο 1550 π.Χ.). Άσβεστοκονίαμα. Διαστ. ζωφόρου 3,9x0,43 μ. Άθήνα, Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

γραφία τῆς Θήρας καὶ τὰ ὁποῖα λαμβάνουν μέρος σὲ ἐπίσημη τελετὴ [11].

Τὸ ἄλλο χρυσὸ δαχτυλίδι, στὸ ὁποῖο πιθανότατα εἰκονίζεται μυθολογικὴ σκηνὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν [12]. Πάνω σὲ μιὰ γραμμὴ ἐδάφους εἰκονίζονται μιὰ ἀνδρική καὶ δύο γυναικεῖες μορφές. Ἡ ἀνδρική –μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς γυναικεῖες– φεύγει πρὸς τὰ ἀριστερὰ μὲ μιὰ ὀρμητικὴ κίνηση. Φορᾷ περιζώμα, κρατᾷ μεγάλο σκῆπτρο ἢ δόρυ μὲ τριφυλλόσχημη κορυφή καὶ μὲ μιὰ διπλὴ ταινία φαίνεται νὰ σέρνει τὴν πρώτη γυναικεῖα μορφή. Οἱ γυναῖκες φοροῦν

12. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από την 'Αρχαία 'Αγορά τῶν 'Αθηνῶν (τάφος VIII). Τύπος IV. Χειροκάλεμο.

ΥΕ IIIA. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 1,85×1,2, διάμ. κρίκου 1,4.
'Αθήνα, Μουσείο 'Αρχαίας 'Αγοράς J5 (CMS V, 173).

ἔνδυμα μὲ πτυχές-βολάν. Τὰ χέρια εἰκονίζονται μὲ πολὺ σχημα-
τικὸ τρόπο. Τὰ πρόσωπα ὅλων εἶναι ἀδιάπλαστα· ἴσως ὅμως ἡ
ἀνδρική μορφή νὰ φορᾷ προσωπεῖο σὲ σχῆμα ταυροκεφαλῆς.

Ἔχουν γίνεи πολλὰς ὑποθέσεις γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς σκηνῆς· ἔχει κυρίως ὑποστηριχθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Μινώ-
ταυρο ποὺ ὁδηγεῖ τὶς κόρες γιὰ νὰ θυσιάστουν⁷, ἀλλὰ καμιά
ἐρμηνεία δὲν εὐσταθεῖ. Πρόσφατα ἔχει βρεθεῖ στὴν Κρήτη,
στὰ Χανιά, ἓνα σφράγισμα ἀπὸ χρυσὸ δαχτυλίδι ποὺ εἰκονίζει
τὸ ἴδιο θέμα ἀλλὰ εἶναι παλαιότερο⁸ (ΥΜ IB περίοδος). Τὸ δα-
χτυλίδι τῆς Ἀγορᾶς συνεχίζει μιὰ μινωικὴ παράδοση, δὲν φαί-
νεται ὅμως νὰ πρόκειται γιὰ εἰσαγωγή ἀπὸ τὴν Κρήτη. Στὴν
ΥΕ IIIA περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία χρονολογεῖται, ἔχουν στα-
ματήσει πιά οἱ εἰσαγωγές αὐτοῦ τοῦ τύπου.

Θρησκευτικὲς παραστάσεις ἢ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ θρησκεία

Στὸν εἰκονογραφικὸ αὐτὸ κύκλο κατατάσσονται τὰ περισσότερα σφραγιστικά δαχτυλίδια.

1. *Ζῶα πραγματικά σὲ θρησκευτικὸ πλαίσιο ἢ ζῶα μυθικά.*
Δύο δαχτυλίδια ἀνήκουν στὴν κατηγορία αὐτή.

Σ' ἓνα δαχτυλίδι πιθανότατα ἀπὸ τὴ Θήβα, ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸ Μουσεῖο Μπενάκη (CMS V, 198), εἰκονίζεται ἓνας ταῦρος ἐμπρὸς σὲ μιὰ ἱερὴ κατασκευὴ μὲ τὴν ὁποία εἶναι προφανὲς ὅτι ἔχει ἄμεση σχέση. Σ' ἓνα ἄλλο δαχτυλίδι ἀπὸ θαλαμωτὸ τάφο τῶν Μυκηνῶν [13] εἰκονίζεται φτερωτὴ σφίγγα μὲ χαμηλὸ κάλυμμα κεφαλῆς καὶ λοφίο ποὺ χαρακτηρίζει ἐπίσημα πρόσωπα. Τὸ κεφάλι εἶναι ἀπλοποιημένο. Φορᾷ στὸ στήθος περιδέραιο ποὺ ἀποδίδεται μὲ ἐλικοειδῆ σχήματα. Τὰ φτερά συνδέονται ἄτεχνα μὲ τὸ σῶμα. Οἱ κυρτατιστὲς ταινίες ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸν λαιμὸ εἶναι παρερμηνεῖα τοῦ δεύτερου φτεροῦ

13. Σφραγιστικὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τῆς Μυκῆνης (θαλαμωτὸς τάφος 91). Τύπος IV. Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 2,1x1,1, διάμ. κρίκου 1,4. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3182 (CMS I, 129).

πού έχουν συνήθως οί σφίγγες. Πρόκειται για παρανόηση του καλλιτέχνη που αντιγράφει χωρίς να καταλαβαίνει τη λειτουργία των λεπτομερειών.

2. *Ταυροκαθάψια*. Το ἄθλημα αὐτὸ ἔχει κοσμικὸ ἀλλὰ κυρίως θρησκευτικὸ χαρακτήρα. Δύο δαχτυλίδια ἀνήκουν στὴν κατηγορία αὐτή.

Στὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὴν Ἀνθεια [14] εἰκονίζονται ταυροκαθάψια μὲ δύο ἀκροβάτες. Ἡ τεχνοτροπία εἶναι παρόμοια μὲ αὐτὴν πού χαρακτηρίζει τὸ δαχτυλίδι τῆς Ἀοίνης [6] καὶ ἓνα ἄλλο μινωικὸ ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες πού εἶχε βρεῖ παλαιότερα ὁ Evans⁹. Ἡ εἰκόνα εἶναι φυσιοκρατικὴ μέσα στὸ πνεῦμα τῆς μινωικῆς παράδοσης.

3. Σὲ δύο δαχτυλίδια εἰκονίζονται *παραστάσεις συμβολικοῦ χαρακτήρα*.

Στὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τῶν Δενδρῶν [15] εἰκονίζονται δύο αἰγοειδῆ ἄτυπα μὲ σῶμα σκύλου τοποθετημένα μέσα σ' ἓνα τοξωτὸ σύμβολο τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα ἀπολήγουν σὲ κεφαλὲς φιδιῶν ἢ φυλλοφόρους ὀφθαλμούς. Στὸ κάτω μέρος τῆς σφενδόνης δύο ἄλλα αἰγοειδῆ χωρίζονται ἀπὸ τὰ ἐπάνω μὲ μιὰ γραμμή. Ἡ παράσταση χαρακτηρίζεται ἀπὸ σκληρὸ πλάσιμο τῶν μορφῶν, σχήματα καθαρὰ καὶ τεκτονικὸ στήσιμο τῆς εἰκόνας. Τὸ νόημα τοῦ τοξωτοῦ συμβόλου πού ἀπαντᾶται σὲ πολλὲς παραστάσεις¹⁰ παραμένει σκοτεινόν. Ἴσως νὰ εἶναι συνδυασμὸς κεράτων καθοσιώσεως καὶ φιδιοῦ ἢ βλαστοῦ· πρόκειται πάντως γιὰ διακριτικὸ στοιχεῖο τῆς Μεγάλης θεᾶς, τῆς Πότνιας.

4. Πολὺ συχνὲς σὲ σφραγιδόλιθους καὶ σὲ δαχτυλίδια τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας εἶναι οἱ *παραστάσεις ἀντιθετικῶν μορφῶν*, πραγματικῶν ἢ μυθικῶν. Οἱ συνθέσεις αὐτὲς ἀνταποκρίνονταν στὸ καλλιτεχνικὸ αἰσθητήριό τῶν Μυκηναίων, πού ἐπιζητοῦσαν συμμετρικὴ ὀργάνωση τοῦ χώρου, τυποποίηση, εἰκόνες κλειστὲς καὶ ἰσορροπημένες.

14. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από την Άνθεια (θαλαρωτός τάφος 4).
ΥΕ Π-ΙΙΑ1. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 2,57x1,62, διάμ. κρίκου 1,54.
Όλυμπία, Άρχαιολογικό Μουσείο ΕΤ 4, 56 (CMS V S1B, 135).
Ό κρίκος φέρει τριπλή σειρά κοκκιδωτής διακόσμησης.

15. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από την κρύπτη της «πριγκίπισσας» στον θο-
λωτό τάφο τών Δενδρών. Τύπος IV. Σφυροκάλεμο.
Τέλη τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 2,2x1,5, διάμ. κρίκου 1,6.
Άθήνα, Έθνικό Άρχαιολογικό Μουσείο, 7327 (CMS I, 189).

Οί αντιθετικές μορφές εικονίζονται εκατέρωθεν ενός δένδρου, βωμού ή συχνότερα κίονος από τον οποίο φυτρώνουν ή όχι κλαδιά [16]. Ο κίων βρίσκεται ως *pars pro toto*, υποδηλώνει δηλαδή ιερό. Το δένδρο παραπέμπει επίσης σε ιερό χώρο. Ο κίων από τον οποίο φυτρώνουν κλαδιά συμβολίζει συγχρόνως το ιερό και το δένδρο αλλά, υπακούοντας στην τάση προς αφαίρεση της μυκηναϊκής τέχνης, μπορεί να είναι μια σχηματική απόδοση του ιερού δένδρου προσαρμοσμένου στην τεκτονικότητα του έραλδικού σχήματος. Στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο το έραλδικό σχήμα βρίσκεται στο απόγειό του, έχει πλέον αποκτήσει την έμβληματική του έννοια και την αυστηρή του δομή¹¹. Παρατηρείται μεγάλη ποικιλία έραλδικών θεμάτων. Συχνά, σε αντιθετικά συμπλέγματα το κεντρικό θέμα παραλείπεται, αλλά ο συμβολισμός παραμένει [17]. Σε έξι έλλαδικά δαχτυλίδια εικονίζονται αντιθετικά ζώα.

5. Τέλος, στα σφραγιστικά δαχτυλίδια εικονίζονται *λατρευτικές σκηνές* με δύο ή περισσότερα πρόσωπα, σκηνές που άλλωστε προορίζονταν κατά προτίμηση γι' αυτό τον σφραγιστικό τύπο λόγω σχήματος και ύλικού.

Τα δαχτυλίδια με τις λατρευτικές σκηνές ανήκουν στην ΥΕ ΙΙ περίοδο: εμφανίζονται γύρω στο 1500 π.Χ. και σταματούν να κατασκευάζονται με το γύρισμα του αιώνα, στις αρχές του 14ου αι. π.Χ. Από τις παραστάσεις αυτές άντλούμε πολύτιμες πληροφορίες για τη μελέτη της μυκηναϊκής θρησκείας – μοναδική σχεδόν μαρτυρία για τον 15ο αι. π.Χ.–, πληροφορίες όμως άσφαείς όπως τα περισσότερα μνημεία που σχετίζονται με τον τομέα αυτό. Πρόκειται για ένα «εικονογραφημένο βιβλίο χωρίς κείμενα», όπως χαρακτηριστικά είπε ο Nilsson το 1927¹², και η σκέψη του ισχύει ακόμη. Στην τεχνοτροπία και στην εικονογραφία των λατρευτικών σκηνών στα μυκηναϊκά δαχτυλίδια είναι έκδηλη η μινωική επίδραση.

Όταν στις αρχές της ΥΕ περιόδου οί Μυκηναίοι γνώρισαν

16. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από τις Μυκῆνες με παράσταση ἀντρωπῶν σφιγγῶν (θαλαρωτὸς τάφος 55) (σχέδιο). Τύπος IV. Χειροκάλερο καὶ σφυροκάλερο.

ΥΕ ΠΙΑ1. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 2,35×1,6, διάμ. κρίκου 0,7.
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2854 (CMS I, 87).

17. Σφραγιστικό δαχτυλίδι ἀπὸ τις Μυκῆνες με παράσταση ἀντιθετικῶν γρυπῶν (θαλαρωτὸς τάφος 68). Τύπος IV. Σφυροκάλερο.

ΥΕ Π-ΠΙΑ1. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 3×1,7, διάμ. κρίκου 1,6.
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2970 (CMS I, 102).

τὸν Μινωικὸ πολιτισμὸ ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ αὐτόν, τόσο στὰ καλλιτεχνικὰ θέματα ὅσο καὶ στὸ ὅλο σύστημα τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ὀργάνωσης καὶ φυσικὰ καὶ στὰ θέματα τῆς θρησκείας. Στὴν Κρήτη βρῆκαν ἐξελιγμένες μορφές τέχνης, συγκεκριμένα τοὺς σφραγιστικούς τύπους, καὶ στὸν τομέα τῆς θρησκείας βρῆκαν μιὰ εἰκονογραφία ἔτοιμη καὶ ἕνα λατρευτικὸ τυπικὸ ἥδη ὀργανωμένο, καὶ τὰ παρέλαβαν. Εἶναι λοιπὸν φυσικὸ οἱ παραστάσεις τῶν δαχτυλιδιῶν ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ΥΕ ΙΙ περίοδο, ἐποχὴ ἔντονης μινωικῆς ἐπίδρασης στὴν ἡπειρωτικὴ τέχνη, νὰ φαίνεται ὅτι ταυτίζονται μὲ τὶς μινωικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴ θρησκεία. Γιὰ ἕνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἐθεωρεῖτο μάλιστα ὅτι ἡ μυκηναϊκὴ θρησκεία ἦταν ὅμοια μὲ τὴ μινωικὴ. Σήμερα γνωρίζουμε ὅτι αὐτὸ δὲν εἶναι ἀλήθεια. Οἱ Μυκηναῖοι εἶχαν τὰ δικά τους βιώματα. Ἀπὸ τότε κυρίως ποὺ ἀποκρυπτογραφήθηκαν οἱ πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β γνωρίζουμε ὅτι οἱ Μυκηναῖοι λάτρευαν μιὰ μεγάλη θεὰ τῆς γονιμότητος μὲ διάφορες ὑποστάσεις καὶ σύμβολα ὅπως καὶ οἱ Μινώιτες (τὰ περισσότερα σύμβολα τὰ εἶχαν ἐξάλλου παραλάβει ἀπὸ τοὺς Μινώιτες), εἶχαν ὅμως καὶ ἄλλους δικούς τους θεοὺς, θεοὺς μὲ ὀνόματα ὅπως ὁ Δίας, ὁ Ποσειδῶνας ἢ ὁ Ἑρμῆς, ποὺ ἦταν ἐξίσου σημαντικοὶ ἀλλὰ γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν εἶχαν εἰκονογραφία. Στὴν πραγματικότητα οἱ Μυκηναῖοι υἱοθέτησαν μόνον ἕνα μέρος τοῦ μινωικοῦ τελετουργικοῦ καὶ ὀρισμένες θρησκευτικὲς πεποιθήσεις, αὐτὲς ἀσφαλῶς ποὺ δὲν ἔρχονταν σὲ βαθύτερη ἀντίθεση μὲ τὶς δικές τους¹³. Μέσα ἀπὸ τὸ μινωικὸ περίβλημα τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων –τὸ ἔνδυμα, τὶς στάσεις τῶν μορφῶν, τὰ σύμβολα– διαφαίνονται ἕως ἑνὸς βαθμοῦ οἱ πραγματικὲς ἀντιλήψεις τῶν Μυκηναίων γιὰ τὴ θρησκεία, δὲν εἶναι ὅμως εὐκολο νὰ διαχωριστεῖ τὸ μυκηναϊκὸ ἀπὸ τὸ μινωικὸ στοιχεῖο, γιατί κάτω ἀπὸ δύο παρόμοιες εἰκόνες μπορεῖ νὰ κρύβονται διαφορετικὲς ιδέες. Ἡ τεχνοτροπία μιᾶς παράστασης βοηθᾷ συ-

χνά στὸν διαχωρισμὸ καθὼς καὶ ἡ σφαιρική ἐξέταση τῆς μυκνηαϊκῆς τέχνης ποὺ ὑποδεικνύει ὅτι τὰ μινωικὰ στοιχεῖα στὴν ἀσκηση τῆς λατρείας ἦταν τελικὰ πρὸ ἐπιφανειακὰ ἀπ' ὅσο δείχνει ἡ εἰκονογραφία τοῦ 15ου αἰ., γι' αὐτὸ καὶ βαθμhdὸν ἔχασαν στοὺς μεταγενέστερους χρόνους τὴ βαθύτερη συμβολική τους δύναμη πρὸς ὄφελος στοιχείων ποὺ ἀπέρρεαν ἀπὸ τὴ μυκνηαϊκὴ ἐργοφυχογραφία. Ὁ κάτοχος ἐνὸς σφραγιστικοῦ δαχτυλιδιοῦ μπορεῖ βέβαια νὰ εἶχε ἀσπασθεῖ τὶς μινωικὲς ιδέες ποὺ ἐκφράζονταν στὴν παράσταση ποὺ τὸ κοσμοῦσε, μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ ἔδινε σ' αὐτὴν ἄλλο περιεχόμενο¹⁴. Πολὺ ἀπλὰ ἐξάλλου, μπορεῖ νὰ τὴν εἶχε παραγγεῖλει, ἐπειδὴ ἦταν κάτι ξεχωριστὸ ποὺ ἄρμοζε στὴν κοινωνική του ὑπόσταση.

Στὶς λατρευτικὲς σκηνὲς ποὺ εἰκονίζονται στὰ σφραγιστικά δαχτυλῖδια περιλαμβάνονται πομπὲς καὶ σκηνὲς ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐμφάνιση τῆς θεότητας.

Α. Στὶς *πομπὲς* λαμβάνουν συνήθως μέρος γυναικεῖες μορφές, ποὺ προχωροῦν πρὸς ἓνα ἀρχιτεκτόνημα μὲ ἱερὸ χαρακτήρα: ἱερὸ ἢ βωμὸ ποὺ συχνὰ στέφεται μὲ κέρατα καθοσιώσεως· φυτὰ ἢ δένδρα συμβολίζουν τὸ τοπίο καὶ ὑποδηλώνουν ὅτι ἡ σκηνὴ ἐκτυλίσσεται στὸ ἄλσος. Τὸ ἱερὸ ἀποδίδεται σχηματικά σύμφωνα μὲ τὸν μινωικὸ τύπο, ἓναν συμβατικὸν τύπο γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν γνωρίζουμε μέχρι ποιοῦ βαθμοῦ ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. Στὶς πομπὲς αὐτὲς δὲν ὑπεισέρχονται θεϊκὲς μορφές. Εἶναι παραστάσεις συνηθισμένες στὴν αἰγαιακὴ εἰκονογραφία καὶ ἡ ἐρμηνεία τους δὲν δημιουργεῖ ἰδιαίτερα προβλήματα. Οἱ Μυκνηαῖοι μιμοῦνται ἐδῶ μινωικὰ εἰκονογραφικὰ πρότυπα. Οἱ μορφὲς φοροῦν τὸ μινωικὸ ἔνδυμα, ἔχουν ἀκάλυπτα στήθη, κρατοῦν κλαδιὰ ποὺ θὰ προσφέρουν στὴ θεότητα [18], ὑψώνουν τὸ χέρι σὲ λατρευτικὴ χειρονομία [19] ἢ ἔχουν στάση κινημένη σὰν νὰ χορεύουν [3α] [22]. Οἱ μορφὲς προχωροῦν ἀπὸ τὰ δεξιὰ πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἡ σωστὴ εἰκόνα βρίσκεται στὸ πρωτότυπο, ὄχι στὸ ἀποτύπωμα. Ὁ τε-

18. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από τις Μυκῆνες (θαλαρωτὸς τάφος 55). Τύπος IV. Σφυροκάλερο.

Γύρω στο 1400 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 2,5×1,55, διάμ. κρίκου 1,3. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2853 (CMS I, 86).

19. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από τις Μυκῆνες (θαλαρωτὸς τάφος 71). Τύπος VI. Σφυροκάλερο.

ΥΕ ΠΙΑ1. Χρυσός, ἄργυρος. Διαστ. σφενδόνης 1,8×1,55. Ὁ κρίκος λείπει. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2972 (CMS I, 108).

χνίτης ἀρχίζει νὰ ἐργάζεται τὸ ἄκρο ἀριστερά (ὡς πρὸς τὸν θεατή), δεξιὸ στὴν πραγματικότητα, ὅπου τοποθετεῖται τὸ ἱερὸ στοιχείο τῆς εἰκόνας: θεϊκὴ μορφή, ἱερὸ δένδρο κτλ. Σ' ἓνα δαχτυλίδι ἀπὸ θαλαμῶτ' τάφο στὴ Μιδέα (Δενδρά), τὸ ἱερὸ οἰκοδόμημα ἔχει καὶ προστῶ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ του εἰκονίζονται δύο πουλιὰ πού δηλώνουν τὴν παρουσία τῆς θεότητας [3a].

Στὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὰ Ἀηδόνια [20a.β] εἰκονίζονται δύο γυναικεῖες μορφές μὲ μακριὰ μαλλιά, πού προχωροῦν πρὸς ἱερὸ οἰκοδόμημα τὸ ὁποῖο στέφεται μὲ ἐπιστύλιο καὶ κέρατα καθοσιώσεως. Ἡ πρώτη γυναίκα κρατᾷ ἓνα κλαδί παπύρου, ἐνῶ ἡ δευτέρα ἓναν κρίνο. Τὸ περιβάλλον εἶναι βραχῶδες ὅπως ὑποδηλώνουν οἱ λίθοι μπροστὰ στὸ ἱερὸ, ἀλλὰ τὸ προαύλιο εἶναι πιθανῶς πλακοστρωμένο. Κρίνοι καὶ πάπυροι συμπληρώνουν τὸ τοπίο. Ἡ μινωικὴ ἐπίδραση εἶναι ἐμφανής.

Σὲ ἄλλο δαχτυλίδι ἀπὸ τὰ Ἀηδόνια [21] εἰκονίζονται τρεῖς γυναικεῖες μορφές, πού προχωροῦν πρὸς ἓνα ἱερὸ οἰκοδόμημα μὲ κιγκλίδωμα. Ἵσως ὑπονοεῖται ξύλινος βωμὸς γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλες παραστάσεις¹⁵. Τὸ τοπίο εἶναι βραχῶδες καὶ τὸ ἔδαφος κάπως ἀνώμαλο. Δύο δένδρα φυτρώνουν κοντὰ στὸν βωμό. Ἡ πρώτη γυναίκα κρατᾷ κάτι ἀπροσδιόριστο στὸ ἓνα χέρι, ἐνῶ τὸ ἄλλο εἶναι στραμμένο πρὸς τὰ κάτω. Οἱ ἄλλες δύο μορφές ἔχουν τὰ χέρια ὑψωμένα –ἡ τρίτη μόνο τὸ ἓνα– καὶ κρατοῦν ἓνα ἀντικείμενο πού δύσκολα ταυτίζεται· ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ «μπουμπουκιασμένο κλαδί»¹⁶, ἴσως ὁμως, ἐπεὶ φαινεται βαρὺ, νὰ εἶναι ρόπαλο ἢ σφύρα (ἢ σφύρα, γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλες παραστάσεις, εἶναι σύμβολο τοῦ ἱερατείου)¹⁷. Ἡ σκηνὴ ἀποπνέει μιὰ δραματικὴ καὶ ἓναν μυστηριακὸ χαρακτήρα πού τὸν προσδίδουν οἱ στάσεις τῶν μορφῶν, τὰ ἀντικείμενα πού κρατοῦν, οἱ βράχοι καὶ ὁ ἰδιότυπος βωμὸς.

Σ' ἓνα τρίτο δαχτυλίδι ἀπὸ τὰ Ἀηδόνια [22], ἀνάμεσα σὲ δύο ἱερεῖς κατασκευές πού στέφονται μὲ κέρατα καθοσιώσεως εἰκονίζεται μιὰ πομπὴ τριῶν γυναικείων μορφῶν μὲ ἔντονη

20α.β. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από τὰ Ἀπδόνια (θαλαρωτὸς τάφος 7). Σφυροκάλερο καὶ χειροκάλερο. Τὸ δαχτυλίδι αὐτό, ὅπως καὶ τὰ δαχτυλίδια τῶν εἰκ. 22 καὶ 24, ἀνήκουν σὲ μιὰ παραλλαγὴ τοῦ τύπου IV: ἡ σφενδόνη ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐλλειψοειδῆ ἐλάσματα συγκολλημένα στὴν περιφέρειά τους. Ἡ πίσω πλευρὰ τῆς σφενδόνης παρουσιάζει τὴ διαμόρφωση τοῦ τύπου IV, ἀλλὰ ἀποδίδεται μὲ σφυρηλάτηση.

ΥΕ II, γύρω στὸ 1500 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 2x1,25, διάμ. κρίκου 1,72, βάρος 3,45 γρ.

Νεμέα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 550 (CMS V S1B, 113).

Ἡ περιφέρεια τῆς σφενδόνης καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ κρίκου κοομοῦνται μὲ κυψέλες πού ἔφεραν ἐνθέσεις ἀπὸ ὑάλωμαζα.

21. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από τὰ Ἀπδόνια (θαλαμωτὸς τάφος 7) (σχέδιο). Τύπος IV. Σφυροκάλεμο καὶ χειροκάλεμο.

ΥΕ II (γύρω στὸ 1500 π.Χ.). Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 2,5x1,45, βάρος 7,5 γρ.

Νεμέα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 549 (CMS V S1B, 114).

22. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από τὰ Ἀπδόνια (θαλαμωτὸς τάφος 7) (σχέδιο). Παραλλαγή τοῦ τύπου IV. Πρβλ. εἰκ. 20α.β. Σφυροκάλεμο καὶ χειροκάλεμο.

ΥΕ II (γύρω στὸ 1500 π.Χ.). Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 3,1x1,9, διάμ. κρίκου 1,65, βάρος 7 γρ.

Νεμέα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 548 (CMS V S1B, 115).

κίνηση. Τὰ κτίρια εἶναι διώροφα, τὸ τοπίο βραχῶδες ὅπως ὑποδηλώνουν οἱ καρπύλες στὴ βάση τῶν κτιρίων. Οἱ γυναῖκες φοροῦν περικόρμιο στενὸ μὲ κεντημένα μανίκια, ἡ φούστα ποὺ μοιάζει μὲ βράκα εἶναι «ὀξύληκτη» μὲ δικτυωτὸ ἐφαρμοστὸ σχέδιο στοὺς γοφούς. Τὰ πρόσωπα δὲν διακρίνονται καλά, ἴσως φοροῦν κάποιο προσωπεῖο. Λίγοι βόστρυχοι ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ, γι' αὐτὸ ἡ ἀνασκαφέας ὑπέθεσε ὅτι τὰ κεφάλια εἶναι ξυρισμένα κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους¹⁸. Μὲ παρόμοιο τρόπο εἰκονίζονται ὀρισμένες μορφές στὶς τοιχογραφίες τῆς Θήρας. Ἡ σχηματοποίηση εἶναι ἔντονη· διακρίνεται στὰ χέρια, στὰ πόδια, στὰ πρόσωπα τῶν μορφῶν καὶ στὰ κτίρια. Ἡ παράσταση δὲν ἔχει παράλληλο στὴ μυκηναϊκὴ εἰκονογραφία. Ἡ περιφέρεια τῆς σφενδόνης, καθὼς καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ κρίκου κοσμοῦνται μὲ χρυσὲς κυφέλες, συγκολλημένες στὴ χρυσὴ βάση, ποὺ φέρουν ἐνθέσεις ἀπὸ ὑαλόμαζα, ὅπως καὶ στὸν κρίκο τοῦ δαχτυλιδιοῦ τῆς εἰκ. 20β.

Ἄλλοτε οἱ μορφές τῶν λατρευτῶν δὲν βρίσκονται σὲ πομπὴ ἀλλὰ στέκονται κοντὰ σὲ ἱερὸ οἰκοδόμημα [23] [24]. Σ' ἓνα δαχτυλίδι ἀπὸ θαλαμωτὸ τάφο τῶν Μυκηνῶν [23] δύο γυναικεῖες μορφές εἰκονίζονται κατὰ κρόταφον. Ἐκτελοῦν λατρευτικὴ χειρονομία καὶ πλαισιώνουν συμμετρικὰ ἓνα οἰκοδόμημα τοῦ ὁποίου ἡ πρόσοψη ὑψώνεται ἀνάμεσά τους, ἐνῶ τὸ πίσω μέρος ἀποδίδεται προοπτικά. Ὁ τοῖχος εἶναι κτισμένος μὲ ἰσοδομικὸ σύστημα. Τὸ κτίσμα στέφεται μὲ βωμὸ ἀπὸ τὸν ὁποῖο βγαίνουν φυλλώματα. Στάχυα, κλαδιὰ καὶ ἓνα δένδρο πλαισιώνουν τὴ σκηνή. Βωμοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους βγαίνουν φύλλα εἶναι γνωστοὶ καὶ ἀπὸ ἄλλες παραστάσεις¹⁹, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ κύπελλο τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α [25]. Συνολικὰ σὲ ἔντεκα ἑλλαδικὰ δαχτυλίδια εἰκονίζονται πομπές.

23. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από τις Μυκῆνες (θαλαμωτός τάφος 91). Τύπος IV. Σφυροκάλεμο.

Γύρω στο 1400 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 2,55×1,5, διάμ. κρίκου 1,55. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3180 (CMS I, 127).

24. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από τις Μυκῆνες (θαλαμωτός τάφος 84) με παράσταση ἀνδρικήs μορφῆs καὶ αἰγάγρου. Παραλλαγή τοῦ τύπου IV. Πρβλ. εἰκ. 20α.β. Χειροκάλεμο.

Γύρω στο 1400 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 3×1,95, διάμ. κρίκου 1,5. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3148 (CMS I, 119).

25. Μόνωτη κύλικα από τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Ὁλεκτρο, χρυσός, νιέλλο. Ὑψ. 0,155 μ. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 390.

Β. Οἱ υπόλοιπες λατρευτικὲς σκηνὲς ἀφοροῦν τὴν ἐμφάνιση τῆς θεότητας. Πρόκειται γιὰ τὸ ὑπέρτατο σημεῖο τῆς λατρείας, τὸ καταληκτικὸ στάδιο: ὅλες οἱ τελετουργικὲς πράξεις ἔχουν αὐτὸ τὸν ἀπώτερο σκοπὸ, νὰ προκαλέσουν τὴ θεότητα νὰ ἐμφανιστεῖ. Ἡ παρουσία τῆς θεότητας γίνεται αἰσθητὴ στοὺς βωμούς, στοὺς βαιτύλους, στὸ ἱερὸ δένδρο, στὰ σύμβολά της τὰ πουλιά καὶ τὰ ψίδια. Ἡ σπουδαιότερη ὁμως ἐμφάνισή της εἶναι ἡ ἴδια ἡ μορφή της ποὺ ἔρχεται ἀπὸ ψηλά. Ὅπως σωστὰ προσδιόρισε τὴ σκηνὴ ὁ Hägg²⁰ καὶ ἄλλοι, εἶναι μὴ ἐκστατικὴ ἐπιφάνεια, δηλαδὴ οἱ θνητοὶ τὴν ἀντιλαμβάνονται σὰν ὄραμα.

α. Τὸ θέμα τῆς ἐκοστατικῆς ἐπιφάνειας εἶναι μινωικό· εἰκονίζεται σὲ ἕξι δαχτυλίδια, τὰ πέντε (τέσσερα δαχτυλίδια καὶ ἓνα σφράγισμα) προέρχονται ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ μόνον ἓνα ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν Πύλο· τοῦτο εἶναι ἐνδεικτικό· γιατί ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ Μεσσηνία καὶ ἡ Λακωνία εἶναι οἱ περιοχὲς ποὺ ἦρθαν πρῶτες σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν Κρήτη καὶ ἡ μινωικὴ ἐπίδραση εἶναι σαφὴς στὴν τέχνη τους, ιδίως στὶς ΥΕ I καὶ II περιόδους²¹ [26]. Στὸ δαχτυλίδι τῆς Πύλου, στὸ κέντρο τῆς εἰκόνας διακρίνεται ἓνας βωμός, μᾶλλον ξύλινος, ποὺ στέφεται μὲ κέρατα καθοσιώσεως καὶ εἶναι κτισμένος σὲ βραχῶδες ἔδαφος. Ἕνας αἰγαγρὸς ἀκουμπᾷ στὰ βράχια, ἐνῶ πίσω ἀπὸ τὸν βωμὸ φυτρώνει ἓνας θάμνος. Ἡ θεϊκὴ μορφή κατεβαίνει ἀπὸ ψηλὰ μὲ ὑψωμένο τὸν βραχίονα, ἐνῶ τὴν ἀντίστοιχη κίνηση κάνει καὶ ὁ ἀπέναντί της λατρευτής.

26. Σφραγιστικό δαχτυλίδι ἀπὸ τὴν Πύλο (θολωτὸς τάφος Δ στὸν Ἄνω Ἑγκλιανό) (σχέδιο Piet de Jong). Τύπος IV. Σφυροκάλεμο. ΥΕ II. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 1,7x0,9, διάμ. κρίκου 1,4. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 7985 (CMS I, 292).

β. Μια ἄλλη ομάδα σφραγιστικῶν δαχτυλιδιῶν περιλαμβάνει παραστάσεις ὅπου εἰκονίζεται μιὰ καθιστὴ γυναικεία θεϊκὴ μορφή πρὸς τὴν ὁποία κατευθύνονται πομπές ἢ μεμονωμένες μορφές πού φέρουν προσφορές ἢ ἀποδίδουν λατρεία.

Σὲ δαχτυλίδι ἀπὸ θαλαμωτὸ τάφο τῶν Μυκηνῶν [27] εἰκονίζεται μιὰ γυναικεία μορφή πού φορᾷ ἔνδυμα σὰν πανταλό-νι. Φορᾷ βραχιόλια καὶ περισφύρια καὶ κάθεται σὲ χαμηλὸ σκαμνί, πίσω ἀπὸ τὸ ὁποῖο φυτρώνει ἕνας θάμνος. Μία λεπτὴ ἀνδρική μορφή τὴν πλησιάζει καὶ τὴν ἀγγίζει ἐλαφρὰ μὲ τὸ δόρυ πού κρατᾷ. Συμβολικὰ ἡ σκηνὴ ἔχει ὀνομαστεῖ *sacra conversazione*, ἱερὰ συνομιλία μεταξὺ θεϊκῆς μορφῆς καὶ λατρευτοῦ ἢ μεταξὺ δύο θεϊκῶν μορφῶν.

Στὶς σκηνὲς τοῦ τύπου αὐτοῦ ἡ καθιστὴ μορφή θεωρεῖται γενικὰ θεϊκή, συχνὰ ὅμως ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια τὴ θεὰ ἀλλὰ γιὰ μιὰ ἱέρεια ἡ ὁποία τὴν ὑποκαθιστᾷ²², ὁπότε σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν θὰ εἶχαμε ἕνα δρώμενο, μιὰ παράστασιν, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἡ ἱέρεια παίζει τὸν ρόλο τῆς θεότητος. Ὁ διαχωρισμὸς ὥστόσο ἀνάμεσα στὴ θεϊκὴ μορφή καὶ στὴν ἱερείαν τῆς εἶναι πολὺ δύσκολος καὶ ἡ ἑρμηνεία δυσχερὴς, διότι θεὰ καὶ ἱέρεια φοροῦν τὸν ἴδιον τύπο ἐνδύματος καὶ συνοδεύονται ἀπὸ τὰ ἴδια διακριτικὰ σύμβολα. Στὸ δαχτυλίδι τῶν Μυκηνῶν [27] ἡ μινωικὴ ἐπίδρασις εἶναι ἐμφανὴς τόσο στὴν τεχνικὴ ὅσο καὶ στὴν τεχνοτροπία –ἐλεύθερο πεδίο, ὅχι πολλὰ γεμίσματα, κορφές στάσεις–, ὅμως ἡ χρονολογία του, ὀρισμένες λεπτομέρειες ὅπως ὁ τύπος τοῦ καθίσματος, καὶ τὰ συνευρήματα τοῦ τάφου 66 ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται δηλώνουν μυκηναϊκὸ ἔργο.

Μὲ μεγάλη σαφήνεια δηλώνεται τὸ μυκηναϊκὸ πνεῦμα στὰ δύο σημαντικὰ ἀργολικὰ δαχτυλίδια. Στὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὸν «Θησαυρὸ» τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν [5a] εἰκονίζεται μιὰ γυναικεία θεϊκὴ μορφή καθιστὴ σὲ βράχους ἢ σωρὸ λίθων κάτω ἀπὸ τὸ ἱερὸ δένδρο, προφανῶς μέσα στὸν ἱερὸ

27. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από τις Μυκῆνες (θαλαρωτός τάφος 66). Τύπος IV. Χειροκάλερο καὶ μερικῶς σφυροκάλερο.

ΥΕ II-III A1. Ἡλεκτρο. Διαστ. σφενδόνης 2,7×1,75, διάμ. κρίκου 1,4.
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2971 (CMS I, 101).

περίβολο. Κρατὰ μήκωνες. Πρὸς αὐτὴν κατευθύνονται δύο ἱε-
ρειες ποὺ τῆς προσφέρουν ἴριδες, ἐνῶ δύο μικρὲς θεραπαινί-
δες στέκονται σὲ λατρευτικὴ στάση. Ἐξὶ κεφάλια λεόντων
στὸ ἄκρο τῆς σφενδόνης συμβολίζουν τοὺς συνοδοὺς τῆς
θεᾶς ἢ ζῶα θυσιασμένα. Στὸ βάθος διακρίνονται ἓνας διπλοῦς
πέλεκυς καὶ ἓνα παλλάδιο μὲ κράνος καὶ ὀκτώσχημη ἀσπίδα.
Δὲν πρόκειται ὁμῶς ἐδῶ γιὰ θεϊκὴ ἐπιφάνεια: θεὰ καὶ λά-
τρισες ἔχουν στραμμένο ἄλλου τὸ βλέμμα καὶ φαίνεται νὰ τὸ
ἀγνοοῦν. Τὸ παλλάδιο εἶναι ἐδῶ τοποθετημένο ὡς σύμβολο
ὅπως ὁ διπλοῦς πέλεκυς. Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς σφενδόνης
εἰκονίζονται τὰ ἀστρικά σύμβολα ποὺ συνδέονται μὲ τὴ φύση
τῆς θεότητας καὶ μὲ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ τελετουργία ποὺ
λαμβάνει χώρα ἐδῶ σχετίζεται βέβαια μὲ τὴ γονιμότητα. Εἶναι
φανερὸ ὅτι οἱ Μυκηναῖοι παρέλαβαν μιὰ λατρευτικὴ σκηνὴ
ἔτοιμη καὶ τὴν ἀποδίδουν σύμφωνα μὲ τὶς δικές τους ιδέες.

Ὁ πέλεκυς καὶ τὸ παλλάδιο εἰκονίζονται μὲ ἐμβληματικὸ τρόπο, ἐνῶ παρατηρεῖται ἀπουσία ἐκστατικῆς κίνησης. Τὸ *hoggor vacui* εἶναι ἐκδηλο, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες μυκηναϊκὲς παραστάσεις: σὲ μικρὸ χῶρο εἰκονίζονται πολλὰ πράγματα καὶ παρατίθενται πολλὰ στοιχεῖα, ἀπαραίτητα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς σκηνῆς.

Τὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὸν «θρσαυρὸ» τῆς Τίρυνθας [4a] εἶναι τὸ μεγαλύτερο τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ κόσμου. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ πολὺ παχὺ ἔλασμα κι ἔχει περίτεχνο κρίκο. Στὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνας μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ ζωφόρος ποὺ φέρει τρίγλυφα καὶ ἀμφημιρόδακες, διακόσμηση γνωστὴ ἀπὸ τὶς αἰθουσες τῶν ἀνακτόρων, ὑποδηλώνει πὼς ἡ σκηνὴ ἐκτυλίσσεται σὲ ἐπίσημο χῶρο. Μία γυναικεῖα μορφή, σαφῶς θεϊκὴ, ποὺ φορᾷ ἱερατικὸ χιτῶνα καὶ χαμηλὸ κάλυμμα κεφαλῆς, κάθεται σὲ ἓνα κομφὸ κάθισμα, ἓνα εἶδος θρόνου μὲ ὑψηλὸ ἐρεισίνωτο, καὶ πατᾶ σ' ἓνα ὑποπόδιο, ἐπιπλο γνωστὸ ἀπὸ τὰ ὀμηρικὰ ἔπη καὶ ἀπὸ τὶς πινακίδες τῆς Πύλου (*θρῆνυς*). Πίσω ἀπὸ τὴ μορφή, ἓνα ἀρπακτικὸ πουλὶ μὲ ὀξύ ράμφος στηρίζεται σ' ἓνα ἀντικείμενο ποὺ εἶναι ἴσως ἱερὸς κόμβος. Ἡ θεὰ ὑψώνει ἓνα καλυκόσχημο κύπελλο τοῦ τύπου «Ἀγίας Κοινωνίας» γνωστὸ ἀπὸ ἀνασκαφές, ἐνῶ πρὸς αὐτὴν ἔρχονται τέσσερις λεοντοκέφαλοι Δαίμονες κρατώντας σπονδικὲς πρόχους. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ θεϊκὴ μορφή ἐπάνω σ' ἓναν κιονίσκο εἶναι τοποθετημένο ἓνα θυμιατήρι. Ἀνάμεσα στοὺς Δαίμονες διακρίνονται κυπαρισσοειδῆ κλαδιά, ἐνῶ στὸ ἐπάνω μέρος τῆς εἰκόνας βρίσκονται τὰ ἀστρικά σύμβολα, ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη· μὲ πολλὲς στιγμὲς δηλώνεται ἡ βροχὴ ἢ ἴσως ὁ ἑναστρὸς οὐρανός. Ἀσφαλῶς εἰκονίζεται ἐδῶ μιὰ τελετὴ ποὺ ἔχει σκοπὸ νὰ προκαλέσει τὴν εὐφορία τῆς γῆς: οἱ Δαίμονες ἔρχονται νὰ παρακαλέσουν γιὰ τὴν πολὺτιμη βροχή. Περισσότερο εὐγλωττὴ ἢ παράσταση γιὰ τὸ «*πολυδίψιο Ἄργος*»²³ ποὺ ἀναφέρει ὁ Ὅμηρος δὲν θὰ μπορούσε νὰ γίνει. Ὁ πλοῦτος τῆς εἰκονο-

γράφησης, τὸ στήσιμο τῆς παράστασης, οἱ μεστὲς φόρμες, ἡ ἱερατικότητα τῶν μορφῶν, τὸ γέμισμα τοῦ πεδίου, οἱ ἀρχιτεκτονικὲς λεπτομέρειες καθιστοῦν τὸ δαχτυλίδι αὐτὸ ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα τῆς καλύτερης μυκηναϊκῆς τέχνης. Τέσσερα δαχτυλίδια εἰκονίζουν πομπὲς πρὸς καθιστὴ γυναικεία μορφή.

γ. Δύο δαχτυλίδια εἰκονίζουν *μορφὲς σὲ σχέση μὲ μυθικὰ ζῶα*, συνάρτηση ποὺ ἀνάγει τὴ σκηνὴ στὴ θεϊκὴ σφαίρα. Οἱ θεϊκὲς μορφὲς συνοδεύονται ἀπὸ γρύπες, μυθικὰ ὄντα ποὺ εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένα, μάλιστα ἐξαρτημένα, ἀπὸ τὴ θεότητα.

Σὲ δαχτυλίδι ἀπὸ θαλαμωτὸ τάφο τῶν Μυκηνῶν [28] εἰκονίζεται καθιστὴ θεϊκὴ μορφή μὲ ἱερατικὸ ἔνδυμα ποὺ κρατᾷ κορδόνι ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει δεμένο ἓναν γρύπα. Σχεδὸν συντομογραφικὰ ἀποδίδεται ὁ ἱερὸς χαρακτήρας τῆς σκηνῆς, ἀλλὰ ἡ παράσταση εἶναι ἀπλουστευμένη, χωρὶς πολλὲς λεπτομέρειες καὶ χωρὶς ρυθμὸ. Συγκρίνοντας τὴν παράσταση αὐτὴ μὲ μιὰ ἀνάλογη σὲ σφραγιστικὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὴς Ἀρχάνες δια-

28. Σφραγιστικὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὴς Μυκῆνες (θαλαμωτὸς τάφος 91). Τύπος IV. Σφυροκάλερο.

ΥΕ ΠΙΑ1. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 1,9×1,2, διάμ. κρίκου 1,5.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3181 (CMS I, 128).

29. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από τις Ἀρχάνες (θολωτός τάφος Β).
Γύρω στο 1400 π.Χ. Χρυσός. Διάμ. σφενδόνης 1,1.
Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1017.

30. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από θολωτό τάφο στην Ἀνθεια (δάπεδο θόλου).
Τύπος IV. Χειροκάλερο (μερικῶς).
ΥΕ II. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 3,39×1,99, διάμ. κρίκου 1,24.
Ὀλυμπία, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (CMS V 51B, 137).

κρίνουμε τὴν εὐαίσθησιν τοῦ μινωίτη καλλιτέχνη [29]. Ἀέρινη ἡ λεπτὴ σιλουέτα τῆς θεᾶς ἀπλώνει τὸ χέρι της ἐπάνω ἀπὸ τὸ μυθικὸ ζῶο ποὺ βρίσκεται στὴν ἐξουσία της. Μὲ ἀρμονικὸ τρόπο ἀποδίδεται τὸ πέταγμα τοῦ γρύπα καὶ ἡ μορφὴ της θεᾶς. Ἡ παράσταση «ἀναπνέει» προσαρμοσμένη ἀσύμμετρα στὸ σχῆμα μὲ λεπτὴ ἰσορροπία τῶν ὄγκων.

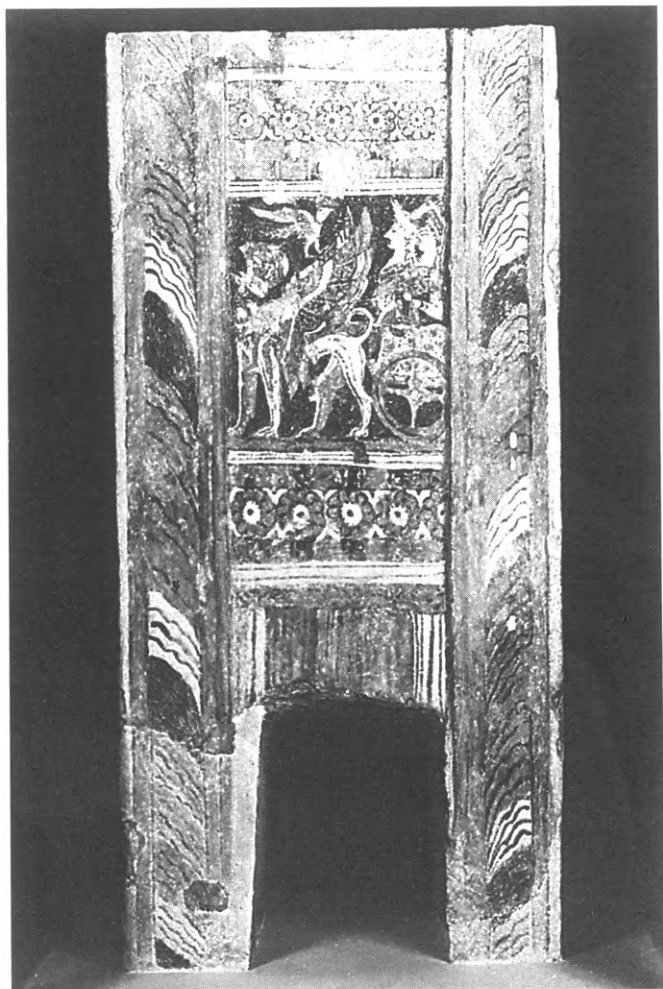
Σὲ δαχτυλίδι ἀπὸ θολωτὸ τάφο στὴν Ἀνθεια [30] εἰκονίζεται μέσα σ' ἓνα τοπίο μὲ φοινικόδενδρα ἓνα ἄρμα μὲ τετράκτινους τροχοὺς ποὺ σέρνεται ἀπὸ δύο γρύπες. Στὸ ἄρμα ἐπιβαίνουν δύο μορφές, προφανῶς θεϊκές, ποὺ φοροῦν χαμηλὸ κάλυμμα κεφαλῆς, χαρακτηριστικὸ τῶν ὑψηλὰ ἱσταμένων προσώπων. Τὸ θέμα εἰκονίζεται καὶ σὲ σφραγιδόλιθους²⁴ ἀλλὰ καὶ στὴ γνωστὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀγίας Τριάδος [31]. Οἱ γρύπες γενικότερα συνδέονται μὲ ἐξωτικὰ τοπία: στὴ μικρογραφικὴ τοιχογραφία τῆς Δυτικῆς Οἰκίας στὴ Θήρα εἰκονίζεται ἐπίσης γρύπας σ' ἓνα τοπίο μὲ φοινικόδενδρα²⁵.

δ. Ἡ τελευταία ὁμάδα λατρευτικῶν σκηνῶν σχετίζεται μὲ τὴ μυστηριακὴ ἐμφάνιση τῆς θεότητας καὶ περιλαμβάνει παραστάσεις ὅπου εἰκονίζονται διάφορες λατρευτικὲς πράξεις. Εἴτε ἐκτελοῦνται τελετουργικοὶ χοροί, εἴτε οἱ λατρευτὲς σείουν τὸ ἱερὸ δένδρο ἢ ἀγκαλιάζουν ἓνα ὠσειδὲς ἀντικείμενο, ἓναν πίθο ἢ ἓναν μεγάλον λίθον ποὺ ἐρμνεύεται ὡς ἱερὸς βαίτυλος. Πρόκειται γιὰ σκηνὲς ἐπίκλησης μὲ τὶς ὁποῖες καλεῖται ἡ θεότητα νὰ ἐμφανιστεῖ.

Πολλὰ σύμβολα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν παρουσία τῆς θεότητας σημειώνονται στὶς παραστάσεις τῆς ἐπίκλησης, ὅπως κλαδιά, διπλοὶ πελέκει, μάτια, αὐτιά, χρυσαλλίδες κ.ἄ. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις εἰκονίζονται καὶ πουλιὰ ποὺ δηλώνουν τὴ θεία ἐπιφάνεια.

Σὲ δύο δαχτυλίδια ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρον εἰκονίζονται σχετικὲς σκηνές, ἐνῶ ἔντεκα δαχτυλίδια ἢ σφραγίσματα δαχτυλιδίων μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Κρήτη.

31. Ἡ σαρκοφάγος τῆς Ἀγίας Τριάδος. Στενὴ πλευρά.
 ΥΜ ΠΑ (γύρω στὸ 1400 π.Χ.). Ἀσβεστόλιθος. Ὑψ. 0,895 μ., μῆκ. 1,375 μ.,
 πλ. 0,45 μ., ὕψ. εἰκονογραφημένης ζώνης 0,25 μ.
 Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

Στὴ σφενδόνη τοῦ δαχτυλιδιοῦ ἀπὸ τὸ Βαφειὸ εἰκονίζεται στὸ κέντρο τῆς εἰκόνας [32] μιὰ γυναικεία μορφή μὲ πλούσια φαρδιά φούστα καὶ σπικωμένα χέρια σὲ μιὰ κίνηση ποὺ μοιάζει χορευτική. Ἀριστερά, ἓνας ἄνδρας σχεδὸν γυμνός, ποὺ πατᾶ σὲ βραχῶδες ἔδαφος, τραντάζει ἓνα δένδρο ποὺ φυτρώνει πίσω ἀπὸ ἓνα πιθόσχημο ἀντικείμενο, ἐνῶ στὸ δεξιὸ ἄκρο διακρίνεται μιὰ ὀκτώσχημη ἀσπίδα καὶ ἐπάνω σ' αὐτὴν μιὰ ἐσθία στερεωμένη μ' ἓνα ξίφος. Στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ πεδίου ἓνας διπλοῦς πέλεκυς σὲ συνδυασμὸ μὲ ἱερὸ κόμβο, ἓνα κλαδί καὶ μιὰ χρυσαλλίδα. Τὰ κεφάλια τῶν μορφῶν εἶναι ἀδιάπλαστα, ἀποδίδονται μὲ ἀνεικονικὸ τρόπο.

Τὸ δαχτυλίδι ἔχει κατασκευαστεῖ μὲ χειροκάλεμο. Ἡ ἐργα-

32. Σφραγιστικὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο στὸ Βαφειὸ (δάπεδο θόλου) (σχέδιο). Τύπος IV. Χειροκάλεμο.

ΥΕ II. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 2,15×1,8, διάμ. κρίκου 1,2.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1801 (CMS I, 219).

σία του είναι λεπτή, ή παράσταση έχει ρυθμό, οί μορφές είναι αρμονικές. Είναι έργο μινωικής τεχνοτροπίας, με πολλά μινωικά σύμβολα, ίσως εισαγμένο από την Κρήτη. Γενικά, στα εύρηματα του Βαφειού και ιδιαίτερα στους σφραγιδόλιθους ή μινωική επίδραση είναι έντονη.

Έχει διατυπωθεί ή άποψη ότι ή κεντρική μορφή εικονίζει τη θεότητα που μόλις έχει εμφανιστεί· είναι πιθανότερο όμως ότι πρόκειται για μιá τελετουργία κι ότι ή κεντρική μορφή είναι έδω ήρεια. Η άσπίδα είναι από τὰ σύμβολα τής θεάς, συνδέεται με την πολεμική της ύπόσταση, έχει την έννοια τής προστασίας και αφιερώνεται στη θεότητα²⁶. Η έσθήτα, σύμβολο τής ανανέωσης, ήταν σημαντικό στοιχείο στις τελετές και μιá από τις κλασικές προσφορές στη θεότητα, καθώς συνάγεται από τις τοιχογραφίες τής Τίρυνθας²⁷ και τής Θήρας²⁸. Ο θρησκευτικός συμβολισμός και ή τελετουργική σημασία τής έσθήτας διατηρήθηκαν και αργότερα, στα ιστορικά χρόνια. Με την άσπίδα και την έσθήτα εύκολα συνδέεται τὸ ξίφος. Άσπίδα, έσθήτα, ξίφος είναι χρηστικά αντικείμενα που συνδέθηκαν με τις ύποστάσεις τής θεάς κι έγιναν σύνεργα λατρείας παρόντα σὲ λατρευτικές πράξεις. Τὸ σύνολο τῶν τριῶν αντικειμένων αποτελεί ἕνα τελετουργικὸ ένδυμα πολεμικοῦ χαρακτήρα, που υποδηλώνει την πολεμική ύπόσταση που έχουν οί προελληνικές βλαστικές θεότητες. Στὸν ιερό χώρο όπου εκτυλίσσεται ή σκηνή, τὸ τελετουργικὸ ένδυμα έχει τὴ θέση του ὡς αφιέρωμα. Έξάλλου, ὅπως εικάζεται από παραστάσεις, άσπίδες και ἴσως και έσθῆτες ήταν αναρτημένες στα ιερά. Στὴν παρούσα περίπτωση πιθανὸν ἐπρόκειτο κάποιος νά φορέσει τὸ τελετουργικὸ ένδυμα για μιá ειδική ιεροπραξία, ἴσως ή ήρεια²⁹. Τὸ δένδρο συμβολίζει τὴ φύση και τις ζωοδότρες δυνάμεις τής γῆς και περικλείει θεϊκή δύναμη. Τὸ τράνταγμα του θά ξυπνήσει τὴ θεότητα, θά τὴν παρακινήσει νά φανερωθεῖ.

Ὁ λίθος, σύμβολο τῆς γῆς, συνδέεται μὲ τὴ θεότητα. Ὁ πίθος συνδέεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς εὐφορίας ἀφοῦ σ' αὐτὸν ἀποθήκευαν τρόφιμα, λάδι, μέλι, κρασί, ἐδώδιμα ποὺ ἐμπεριέχουν τὴν ἔννοια τῆς αἰωνιότητος. Ἀργότερα, στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ, ἡ πρώτη μέρα τῶν Ἀνθεστηρίων ἦταν τὰ *Πιθοίγια*, τὸ ἄνοιγμα τῶν πίθων μὲ τὸ καινούργιο κρασί³⁰. Ὁ πίθος ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν αἰωνιότητα σχετίζεται καὶ μὲ τοὺς νεκροὺς, ἀλλὰ στὶς παραστάσεις τῶν δαχτυλιδίων δὲν ἔχει νεκρικὴ σημασία.

Δὲν ἔχει ἑρμηνευθεῖ ἂν οἱ πράξεις αὐτὲς καθαυτὲς, δηλαδὴ τὸ τράνταγμα τοῦ δένδρου καὶ τὸ ἀγκάλιασμα τοῦ λίθου ἢ τοῦ πίθου, θὰ προκαλέσουν τὴν ἐμφάνιση τῆς θεότητας ἢ ἂν ὁ λατρευτὴς θέλει μὲ τὸ ἄγγιγμα, δηλαδὴ μὲ μαγικὸ τρόπο, νὰ πάρει δύναμη ποὺ ἐμπεριέχεται στὸ δένδρο καὶ στὸν λίθο³¹.

Σὲ τέσσερα μινωικὰ δαχτυλίδια εἰκονίζονται παρόμοιες παραστάσεις μὲ αὐτὴν ποὺ φέρει τὸ δαχτυλίδι τοῦ Βαφειοῦ. Πρόκειται γιὰ ἓνα δαχτυλίδι ἀπὸ τὰ Καλύβια τῆς Φαιστοῦ³², ἓνα ἀπὸ τὸ Σελλόπουλο τῆς Κνωσοῦ³³, ἓνα ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες³⁴ καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ Ἰσόπατα³⁵. Σχετικὴ εἶναι καὶ ἡ παράσταση ποὺ εἰκονίζεται σὲ ἓνα ἀκόμη μινωικὸ δαχτυλίδι ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸ Ashmolean Museum στὴν Ὁξφόρδη³⁶.

Στὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὸ Σελλόπουλο [33] εἰκονίζεται στὸ κέντρο τοῦ πεδίου ἓνας ἄνδρας γονατιστός, ποὺ ἀκουμπᾷ σ' ἓνα μεγάλο λίθο. Ἀριστερά, ἓνα δένδρο φυτρώνει σὲ βραχῶδες ἔδαφος. Δεξιά, μιὰ στρώση λιθοδομίας κι ἓνα μεγάλο ἀντικείμενο (ἀσπίδα; ἐσθία;). Ἐνα πουλὶ ποὺ δηλώνει τὴν ἐπιφάνεια τῆς θεότητας κατεβαίνει ὀρμητικὰ· μπροστὰ στὸ ράμφος του διακρίνεται ἴσως μιὰ χρυσαλλίδα. Στὸν οὐρανὸ εἰκονίζεται ἓνα κλαδί. Τὰ μαλλιά δηλώνονται μὲ κουκίδες, τὰ κεφάλια τῶν μορφῶν ἀποδίδονται μὲ ἀνεικονικὸ τρόπο.

Τὸ κλαδί εἶναι γνωστὸ ὡς σύμβολο τῆς θεότητας τῆς βλάστησης. Εἶναι ἐπίσης ὄργανο λατρείας καὶ μαγείας καὶ παρι-

33. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από το Σελλόπουλο τῆς Κνωσοῦ (θαλαμωτὸς τάφος 4, ταφὴ 1) (σχέδιο). Τύπος IV. Χειροκάλεμο.

ΥΜ IIIA. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 1,95×1,1, διάμ. κρίκου 1,58.

Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1034.

Τὸ δαχτυλίδι βρέθηκε κοντὰ στὸ ἀριστερὸ χέρι τοῦ νεκροῦ. Τὸ ἔλασμα τῆς σφενδόνης εἶναι λεπτό, γι' αὐτὸ στὸ ἐσωτερικὸ του ἔχει τοποθετηθεῖ κατὰ τὴν κατασκευὴ κάποια ἀρμώδης οὐσία.

στάνεται σὲ λατρευτικὲς σκηνὲς μαζί μὲ ἄλλα ἱερὰ ἀντικείμενα ἢ καὶ μόνο του σὲ σφραγίδες μὲ μαγικὸ περιεχόμενο καὶ προορισμό³⁷. Ἡ χρυσαλλίδα εἶναι ἐπίσης σύμβολο τῆς ἀναγέννησης.

Στὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὴς Ἀρχάνες [34] εἰκονίζεται μιὰ γυναικεία μορφή σὲ μιὰ στάση ποὺ θυμίζει χορευτικὴ κίνηση, ἐνῶ στὰ δεξιὰ τῆς μιὰ ἀνδρική μορφή γονατίζει ἐμπρὸς σ' ἓνα πιθοειδὲς ἀντικείμενο καὶ φαίνεται νὰ τὸ ἀγκαλιάζει. Ἀριστερά, μιὰ ἄλλη ἀνδρική μορφή τραντάζει ἓνα δένδρο ποὺ προβάλλει μέσα ἀπὸ ἓνα τρίκλιτο ἱερό. Τὰ κεφάλια τῶν μορφῶν εἶναι ἀδιάπλαστα. Στὸ πεδίο εἰκονίζονται διάφορα αἰωρούμενα ἀντικείμενα, πεταλοῦδες, ἓνα μάτι, ἓνας κιονίσκος. Ἡ παράσταση χαρακτηρίζεται ἀπὸ πλούσιο πλάσιμο, αὐθόρμητη καὶ ζωντανή

κίνηση. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ βάση ἰσοδομικοῦ τύπου ἐπάνω στὴν ὁποία πατοῦν οἱ μορφές ἔρχεται σὲ συνέχεια μὲ τὸ τρίκλιτο ἱερὸ καὶ ὑποδηλώνει ἐπίσημο χῶρο. Ἡ κεντρικὴ μορφή ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς θεϊκὴ ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα³⁸ καὶ ἄλλους, ἀλλὰ καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὸ δαχτυλίδι τοῦ Βαφειοῦ, αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδειχθεῖ καὶ πιθανότατα πρόκειται γιὰ μιὰ σκηνὴ ἐπὶ κλίνης.

Πολλὰ κοινὰ σημεῖα μὲ τὰ προαναφερθέντα δαχτυλίδια παρουσιάζει τὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὰ Ἰσόπατα [35], ἂν καὶ ἡ παράσταση εἶναι διαφορετικὴ. Στὴ σφενδόνη εἰκονίζονται τέσσερις γυναικεῖες μορφές. Οἱ δύο ὑψώνουν τὰ χέρια μὲ λατρευτικὴ χειρονομία πρὸς μία κεντρικὴ, ποὺ βρίσκεται σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο κι ἔχει ὑψωμένο τὸ ἓνα χέρι, ἐνῶ ἡ τέταρτη ὑψώνει καὶ τὰ δύο χέρια στὴ στάση τῆς δέησης. Τὰ κεφάλια ἀποδίδονται μὲ ἀνεικονικὸ τρόπο. Στὸ βάθος τοῦ πεδίου εἰκονίζονται ὡς αἰωροῦμενα ἀντικείμενα ἓνα κλαδὶ καὶ ἓνα ράτι, ἐνῶ στὸ ἔδαφος φυτρώνουν κρίνα. Οἱ μορφές βρίσκονται σὲ χορευτικὴ κίνηση. Ἡ ἱερωργία, βασισμένη στὸν χορό, ὁδηγοῦσε σὲ ἔκσταση καὶ στὸν ὁραματισμὸ τῆς θεότητας μέσα στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ. Πράγματι, ἀπὸ ψηλὰ ἔρχεται μιὰ μικρὴ μορφή καὶ ἔτοι συντελεῖται ἡ ἐπιφάνεια. Τὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὰ Ἰσόπατα εἶναι τὸ ὠραιότερο ἀπὸ τὰ συναφῆ δαχτυλίδια. Ἡ ἐκτέλεση εἶναι πολὺ λεπτή, ἡ λεπτομέρεια ἀποδίδεται μὲ ἐξαιρετοὺς τρόπο, ἀλλὰ καὶ ἡ διάρθρωση τῆς εἰκόνας εἶναι ἀρμονικὴ. Οἱ μορφές γεμίζουν τὸ εἰκονιστικὸ πεδίο μὲ ἀπαλὲς καμπύλες γραμμὲς χωρὶς νὰ τὸ φορτώνουν καὶ χωρὶς νὰ τέμνουν τὰ ὅριά του μὲ γωνιώδη ἐπίπεδα.

Τὰ δαχτυλίδια τῆς ὁμάδας αὐτῆς ποὺ ἦδη ἐξετάσθηκαν, καθὼς καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα μινωικὰ δαχτυλίδια μὲ συναφεῖς παραστάσεις παρουσιάζουν ὡς κοινὸ χαρακτηριστικὸ –ἐκτὸς ἀπὸ τὰ διάφορα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε ἥδη λόγος– ὅτι τὰ κεφάλια τῶν μορφῶν ἀποδίδονται μὲ ἀνει-

34. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από τις 'Αρχάνες (θολωτός τάφος Α).
ΥΜ ΙΙΑ. Χρυσός. Μήκ. σφενδόνης 2.
'Ηράκλειο, 'Αρχαιολογικό Μουσείο, 989.

35. Σφραγιστικό δαχτυλίδι από τὰ 'Ισόπατα (τάφος Ι). Τύπος IV. Χειρο-
κάλερο.
ΥΜ ΙΙΑ1. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 2,25x1,6, διάμ. κρίκου 1,35.
'Ηράκλειο, 'Αρχαιολογικό Μουσείο, 424 (CMS II 3, 51).

κονικό τρόπο. Έχει υποστηριχθεί πώς αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι έχουν κατασκευαστεί με χειροκάλεμο³⁹ και ότι το έργαλειο αυτό δεν βοηθά στην απόδοση λεπτομερειών. Τοῦτο ὁμως δὲν ἀληθεύει γιατί υπάρχουν παραστάσεις όπου έχει γίνει χρήση χειροκάλεμου και οι λεπτομέρειες αποδίδονται σαφέστατα. Ούτε όμως πρέπει να αποδοθεί ιδιαίτερη θρησκευτική σημασία στην άνεικονική απόδοση⁴⁰. Αυτή θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στην παράδοση ὀρισμένων ἐργαστηρίων, ή οποία βρήκε ἀπήχηση σε κάποιο ιδεολογικό ρεύμα. Ἡ τάση πρὸς τὸ ὑπερβατικό και ἄλογο στοιχείο ἐπάνω στο ὁποῖο θεμελιώνεται ή ἀφαίρεση τῆς μορφῆς μπορεί να ἐξηγηθεῖ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο⁴¹. Εἶναι γνωστό ότι ή δύναμη τῆς ὑποβολῆς πού ἔχει ή ἀφηρημένη μορφή και τὸ δαιμονικό ὕφος πού ἐπιτυγχάνεται με τὴν ἀφαίρεση συμβάλλουν στὴ μυστηριακή/μαγική σημασία ἐνὸς θέματος⁴².

Σε δαχτυλίδι ἀπὸ θαλαμωτὸ τάφο τῶν Μυκηνῶν [36] εἰκο-

36. Σφραγιστικό δαχτυλίδι ἀπὸ τῆς Μυκῆνης (θαλαμωτὸς τάφος 91). Τύπος IV. Σφυροκάλεμο.

Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 3x1,8, διάμ. κρίκου 1,5. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3179 (CMS I, 126).

νίζονται τρεῖς μορφές, πλαισιωμένες ἀπὸ δύο ἱερὲς κατασκευές, πού πατοῦν σ' ἓνα ἔδαφος στρωμένο μὲ χαλίκια ἢ βότσαλα. Ἀριστερά, ἓνα μικρὸ δικιόνιο ἱερὸ μὲ θριγκὸ ἔχει ἓναν ὀβελίσκο στὸ ἐσωτερικὸ του, ἐνῶ ἓνα δένδρο φαίνεται νὰ ξεπετάγεται ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος. Ἕνας ἄνδρας τραντάζει τὰ κλαδιὰ τοῦ δένδρου καὶ ἀποστρέφει τὸ πρόσωπό του. Στὸ ἄλλο ἄκρο ἓνας τραπεζιοειδὴς βωμὸς ἔχει στὸ ἐσωτερικὸ του ἐπίσης ὀβελίσκο, γιρλάντες κι ἓνα ἄλλο ἀντικείμενο πού μοιάζει μὲ ὀκτώσχημη ἀσπίδα· ἴσως πρόκειται γιὰ τὴ συντομογραφικὴ περιγραφή τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐνὸς ἱεροῦ. Μιὰ γυναικεία μορφή εἶναι σκυμμένη ἐπάνω ἀπὸ τὴν κατασκευὴ αὐτὴ καὶ φαίνεται νὰ θρηνεῖ, ἐνῶ στὸ κέντρο τῆς εἰκόνας μιὰ ἄλλη γυναικεία μορφή χορεύει πλήττοντας τοὺς μηρούς, στάση γνωστὴ ἀπὸ τὸν ὁμηρικὸ Ὕμνο πρὸς τὴ Δήμητρα, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ «*Μετάνειρα ... ἄμφω πλήξατο μηρῶ*»⁴³.

Ἡ ταυτότητα τῆς κεντρικῆς μορφῆς στὸ δαχτυλίδι αὐτὸ δὲν δημιουργεῖ ἰδιαίτερο πρόβλημα. Ἡ μορφή δὲν φαίνεται θεϊκή· πρόκειται γιὰ μιὰ ἱέρεια καὶ ἴσως νὰ μὴν εἰκονίζεται καὶ ἐδῶ ἡ ἐπίκληση, ἀλλὰ μιὰ τελετουργία στὴν ὁποία ὑπεισέρχεται ὁ χορὸς καὶ πού ἔχει σχέση μὲ τὴ γονιμότητα καὶ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν ἐποχῶν. Ὁ χορὸς εἶναι μιὰ ἱεροτελεστία πού συνδέεται μὲ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς τῆς φύσης, ἀλλὰ εἶναι καὶ μιὰ τελετουργία μαγική: τὸ ρυθμικὸ χτύπημα τῶν ποδιῶν ξυπνᾷ τις δυνάμεις τῆς γῆς καὶ προκαλεῖ τὴν εὐφορία. Ἱερουργίες μὲ χορὸ εἶναι γνωστὲς ἀπὸ ἱερὰ καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Κέας ὅπου βρέθηκαν γυναικεῖα εἰδώλια μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ χορευτικὴ στάση⁴⁴. Στὸ δαχτυλίδι τῶν Μυκηνῶν ὑπάρχει ἡ ἔκσταση πού φέρνει ἡ ἐπαφὴ μὲ τὸ δένδρο, ἀλλὰ λείπει τὸ μυστηριακὸ στοιχεῖο καὶ τὰ περίπλοκα σύμβολα. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἐδῶ ἀντιγράφονται μινωικὰ πρότυπα μιᾶς τελετῆς, ἡ βαθύτερη ἐννοια τῆς ὁποίας ἦταν ἴσως ξένη πρὸς τοὺς Μυκηναίους.

Τὸ σφραγιστικὸ δαχτυλίδι γνώρισε ἐπιτυχία στὴν Κρήτη τὴν ἐποχὴ τῶν νεοτέρων ἀνακτόρων καὶ ἡ διάδοσή του συμβαδίζει μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀνακτορικῆς ζωῆς καὶ τῆς διοικητικῆς ὀργάνωσης. Ἀπὸ τὴν Κρήτη δὲν σώζονται πολλὰ δαχτυλίδια, ἀλλὰ τὰ πολλὰ σφραγίσματα μαρτυροῦν τὴ διάδοση τοῦ τύπου. Ἡ χρῆση τοῦ φθίνει μετὰ τὸ 1400 π.Χ.

Στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἡ χρῆση τοῦ σφραγιστικοῦ δαχτυλιδιοῦ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν 16ο ἕως τὶς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ λατρευτικὲς σκηνές δὲν ἀπαντῶνται πλεον ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. Ἄν καὶ ἡ ἀνακτορικὴ μηχανὴ βρίσκεται σὲ πλήρη ἀνθροση ἀπὸ τὸ 1400 ἕως τὸ 1200 π.Χ. τὸ λεπταίσθητο αὐτὸ εἶδος σπανίζει ἀκολουθώντας τὴ γενικότερη τάση τῆς μυκηναϊκῆς μικροτεχνίας, ποὺ μετὰ τὸ 1400 π.Χ. δὲν παράγει περίτεχνα ἔργα, ὅπως πολυτελὴ ἐγχειρίδια, ξίφη ἢ σκεύη, ἀλλὰ ἐντάσσεται στὸ σύστημα τῆς μαζικῆς παραγωγῆς. Ὁ συρμὸς ποὺ ἔφερε τὴ χρῆση ἀντικειμένων ὑψηλῆς ποιότητος διήρκεσε ὅσο καὶ ἡ μινωικὴ ἐπιρροὴ καὶ ἄρχισε νὰ χάνεται ὅταν καὶ ἡ Κρήτη ἐντάχθηκε στὴ μυκηναϊκὴ σφαίρα.

Παρ' ὅλη ὁμως τὴ μινωικὴ ἐπίδραση παρατηροῦμε ὅτι τὰ θέματα ποὺ ἐπικράτησαν ὅσον ἀφορᾷ τὶς θρησκευτικὲς παραστάσεις τῶν σφραγιστικῶν δαχτυλιδιῶν εἶναι κυρίως οἱ πομπές πρὸς ἱερὴ κατασκευὴ ἢ θεϊκὴ μορφή καὶ τὰ ἀντιθετικὰ συμπλέγματα, θέματα συμβατικά ποὺ ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλες μορφές τέχνης ὅπως ἡ τοιχογραφία, θέματα ποὺ δὲν ἀποκαλύπτουν παρὰ συμβατικὲς ἐκφράσεις καὶ ὄχι πραγματικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴ θρησκεία. Μόνο σὲ ἓνα δαχτυλίδι εἰκονίζεται θεϊκὴ ἐπιφάνεια καὶ σὲ ἄλλο ἓνα μιὰ τελετουργία ποὺ σχετίζεται μὲ τὴ δειρολατρεία. Σὲ κανένα δαχτυλίδι δὲν εἰκονίζονται πραγματικὰ ἐκστατικὲς σκηνές –ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸ δαχτυλίδι τοῦ Βαφειοῦ ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς μινωικό.

Αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις ἀποκαλύπτουν κάπως τὸν χαρακτῆρα τῶν Μυκηναίων: ἦταν συμβατικοὶ στὴν τέχνη τους καὶ

ἴσως καὶ στὴ θρησκεία τους, πραγματιστὲς μὲ τάση γιὰ ἀπεικονίσεις συνοπτικὲς καὶ περιληπτικὲς, χωρὶς νὰ σταματοῦν σὲ περίπλοκες λεπτομέρειες. Ὁ μανδύας τῆς γενικότητος ποὺ καλύπτει πολλὲς παραστάσεις καὶ τὸ κωδικοποιημένο θεματολόγιο ποὺ μεταχειρίζονταν δὲν βοηθοῦν πολὺ στὴν ψηλάφηση τῶν πραγματικῶν πεποιθήσεών τους. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ περαιτέρω ἔρευνα καὶ νεότερες ἀνακαλύψεις θὰ διαφωτίσουν τὰ προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ μυκηναϊκὴ θρησκεία καὶ τὴ συναφὴ εἰκονογραφία. Ἀλλά, ἕως τότε, τὸ «εἰκονογραφημένο βιβλίον» γιὰ τὸ ὁποῖο μίλησε ὁ Nilsson παραμένει πάντα χωρὶς κείμενα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΩΝ ΣΦΡΑΓΙΣΤΙΚΩΝ
ΔΑΧΤΥΛΙΔΙΩΝ ΜΕ ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΚΑΤΑ ΘΕΜΑΤΑ

1. Ζῶα μεμονωμένα ἢ σὲ σκηνὴ

CMS I, 59*CMS I*, 91*CMS I*, 125*CMS I*, 201*CMS I*, 390*CMS I*, 391*CMS I*, 407*CMS V*, 336*CMS V S1B*, 136*CMS V S1B*, 187

2. Κοσμικὲς σκηνές

CMS I, 15*CMS I*, 16*CMS XI*, 272

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ΒΕ 1996/11.1

3. Μυθολογικὲς (;) σκηνές

CMS I, 180*CMS V*, 173

4. Ζῶα πραγματικὰ σὲ θρησκευτικὸ πλαίσιο ἢ ζῶα μυθικὰ

CMS V, 198*CMS I*, 129

5. Ταυροκαθάψια

CMS I, 200*CMS V S1B*, 135

6. Παραστάσεις συμβολικοῦ χαρακτῆρα

CMS I, 18*CMS I*, 189

7. Παραστάσεις με αντιθετικές μορφές, πραγματικές ἢ μυθικές

CMS I, 58*CMS I*, 87*CMS I*, 90*CMS I*, 102*CMS I*, 155*CMS I*, 218

8. Πομπές

CMS I, 86*CMS I*, 108*CMS I*, 119*CMS I*, 127*CMS I*, 191*CMS V*, 728*CMS V S1B*, 113*CMS V S1B*, 114*CMS V S1B*, 115

Ashmolean Museum, 1938.1128

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μοῦσεῖο, BE 1996 11.2

9. Ἐπιφάνεια τῆς θεότητας

CMS I, 292

10. Καθιστὴ γυναικεία θεϊκὴ μορφή ποὺ δέχεται προσφορὲς ἢ λατρεία

CMS I, 17*CMS I*, 101*CMS I*, 179*CMS V*, 199

11. Μορφές με μυθικὰ ζῶα

CMS I, 128*CMS V S1B*, 137

12. Σκηνὲς «ἐπίκλησης»

CMS I, 126*CMS I*, 219

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. AE 1986, 33 κ.έ., CMS II 3, 38 και 239 αντίστοιχα.
2. CMS V S1A, 58. Catherine Kopaka, Une bague minoenne de Malia, *BCH* 108, 1984, 3 κ.έ.
3. Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ ἓνα ἀκόμῃ δαχτυλίδι: CMS XI, 95, ἀγνώστης προέλευσης ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸ Ἀρβοῦργο καὶ εἶναι μᾶλλον μυκηναϊκό. Ἐπίσης, δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι μυκηναϊκό καὶ τὸ εὗρισκόμενο στὸ Βερολίνο ἀγνώστης προέλευσης δαχτυλίδι CMS XI, 30. Ἴσως νὰ ἦταν σφραγιστικό καὶ ἓνα δαχτυλίδι ἀπὸ ἄργυρο καὶ σίδηρο ποὺ ἀνήκει στὸν τύπο VI καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τῶν Ἀηδονιῶν, ἀλλὰ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπάνω ὄψη τῆς σφενδόνης δὲν σώζεται (Ὁ Θησαυρὸς τῶν Ἀηδονιῶν. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 30 Μαΐου - 1 Σεπτεμβρίου 1996, Καίτη Δημακοπούλου (ἐκδ.), ἀριθ. κατ. 20). Στὸν τύπο VI ἀκόμῃ ἀνήκει καὶ ἓνα πολὺ φθαρμένο δαχτυλίδι ἀπὸ τὸν Κακόβατο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται ὁ χάλκινος κρίκος μὲ ὑπόλοιπα χρυσοῦς ἐπένδυσης καὶ ἡ πίσω ὄψη τῆς σιδηρᾶς σφενδόνης. Δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸ ἂν ἡ ἐπάνω ὄψη ἔφερε ἐπένδυση καὶ ποιᾶς μορφῆς (*MDAI* 34, 1909, 275, πίν. XIII, 35).
4. Agnès Xenaki-Sakellariou, Techniques et évolution de la bague-cachet dans l'art créto-mycénien, *Fragen und Probleme der bronzezeitlichen ägäischen Glyptik, Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium, 5-7 September 1985*, CMS Beiheft 3 (Berlin 1989), 323-338.
5. V. Karageorghis, *Kition* (London 1976), 80 καὶ Chr. Boulotis, Ein Gründungsdepositem im minoischen Palast von Kato Zakros, *AKB* 12, 1982, 159.
6. A. Persson, *Royal Tombs at Dendra near Midea* (Lund 1931), 57.
7. T.L. Shear, *AJA* 37, 1933, 540, εἰκ. 1· ὁ ἴδιος, *Hesperia* 4, 1935, 318, εἰκ. 7-8· Sara A. Immerwahr, *The Athenian Agora XIII* (Princeton N.J. 1971), 192, VIII-6, πίν. 41.
8. CMS V S1A, 133.
9. A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos*, III (1930), 220, εἰκ. 154.
10. CMS I, 144· CMS II 3, 63.
11. Agnès Sakellariou, Une esquisse de la glyptique de Mycènes à l'HR III A/B d'après les cachets des «Tombes de Tsountas» à Mycènes, *Studien zur minoischen und helladischen Glyptik, Beiträge zum 2. Marburger Siegel-Symposium, 26-30 September 1978*, CMS Beiheft 1 (Berlin 1981), 187.
12. M.P. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (Lund 1927), 7.

13. Ντόρα Βασιλικού, *Ὁ Μυκηναϊκός Πολιτισμός* (Αθήνα 1995), 362.
14. W.D. Niemeier, Cult Scenes on Gold Rings from the Argolid, *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid, Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1988*, R. Hägg - G.C. Nordquist (ἐκδ.) (Stockholm 1990), 166.
15. Ι.Α. Παπαποστόλου, *Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων* (Αθήνα 1977), 71.
16. Καλλιόπη Κρυστάλλη-Βότση, Τὰ δακτυλίδια ἀπὸ τὰ Ἀνδόνια Κορινθίας, *Φίλια Ἔπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν, Γ'* (Αθήνα 1989), 38.
17. Ι.Α. Παπαποστόλου, ὁ.π., 79.
18. Καλλιόπη Κρυστάλλη-Βότση, προφορική πληροφορία (διάλεξη στὸ Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο).
19. S. Hood, *The Art in Prehistoric Greece* (Harmondsworth 1978), 158.
20. R. Hägg, Epiphany in Minoan Ritual, *BICS* 30, 1983, 184· ὁ ἴδιος, Die göttliche Epiphanie im minoischen Ritual, *MDAI* 101, 1986, 45, 56-58.
21. R. Hägg, On the Nature of Minoan Influence in Early Mycenaean Messenia, *OAth* 14, 1982, 27-37· S. Hood, Tholos Tombs of the Aegean, *Antiquity* 34, 1960, 166-176· K. Kilian, L'architecture des résidences mycéniennes: origines et extension d'une structure du pouvoir politique pendant l'âge du Bronze Récent, *Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome, Actes du Colloque de Strasbourg, 19-22 juin 1985*, E. Lévy (ἐκδ.), (Strasbourg 1987), 213-217.
22. R. Hägg, βλ. παραπάνω σην. 20.
23. Ιλ. Δ, 171.
24. *CMS* V, 584.
25. Chr. Doumas, *Thera, Pompei of the Ancient Aegean* (London 1983), πίν. XV.
26. A. Persson, *The Religion of Greece in Prehistoric Times* (Berkeley and Los Angeles University of California 1942), 92· P. Rehak, New Observations on the Mycenaean «Warrior Goddess», *AA* 1984, 535-545· Nanno Marinatos, *Minoan Sacrificial Ritual: Cult Practice and Symbolism* (Stockholm 1986), 56.
27. Chr. Boulotis, Zur Deutung des Freskofragmentes Nr 103 aus der Tirynther Frauenprozession, *AKB* 9, 1979, 59 κ.έ.· ὁ ἴδιος, *Bemerkungen zum Vaphio-Ring CMS I, 219: Ein Beitrag zur minoisch-mykenischen Sakralsymbolik* (ὑπὸ ἐκτύπων)· S. Hiller, Te-o-po-ri-ja, *Aux origines de l'Hellénisme: la Crète et la Grèce, Hommage à H. van Effenterre* (Paris 1984), 139 κ.έ.
28. Nanno Marinatos, *Art and Religion in Thera* (Athens 1984), 102.

29. Colette Verlinden, Nouvelle interprétation du décor incisé sur une double hache en bronze supposée provenir de Voros, *L'Iconographie minoenne, Actes de la Table Ronde d'Athènes, 21-22 avril 1983*, P. Darcque – J.C. Poursat (έκδ.), *BCH Suppl.* XI (Athènes 1985), ιδιαίτ. 148-149.
30. A. Persson, ό.π., 17.
31. A. Furumark, Linear A and Minoan Religion, *OAth* 17, 1988, 71.
32. *CMS* II 3, 114.
33. M.R. Popham, Elizabeth and H.W. Catling, Sellopoulo Tombs 3 and 4, Two Late Minoan Graves near Knossos, *BSA* 69, 1974, 218, εικ. 14D και πίν. 37a-c.
34. J. and Effie Sakellarakis, *Archanes* (Athens 1991), εικ. 53.
35. *CMS* II 3, 51.
36. Christiane Sourvinou, On the Authenticity of the Ashmolean Ring 1919.56, *Kadmos* 10, 1971, πίν. I, 1.
37. I.A. Παπαποστόλου, ό.π., 71.
38. J.A. Sakellarakis, Minoan Cemeteries at Archanes, *Archaeology* 20, 1964, 280, εικ. 13.
39. A. Xenaki-Sakellariou, ό.π., 332.
40. I. Pini, Chronological Problems of Some Late Minoan Signet Rings, *TUAS* 8, 1983, 44.
41. I.A. Παπαποστόλου, ό.π., 113, σημ. 1.
42. "Ο.π., 115.
43. Όμηρικὸς Ὕμνος πρὸς τὴ Δήμητρα, 245.
44. Miriam E. Caskey, Ayia Irini, Kea: The Terracotta Statues and the Cult in the Temple, *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980*, R. Hägg - Nanno Marinatos (έκδ.) (Stockholm 1981), 133.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i> . Berlin, Walter de Gruyter.
AE	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς. Ἀθῆναι, Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία.
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i> . New York, Archaeol. Inst. of America.
AKB	<i>Archäologisches Korrespondenzblatt. Urgeschichte, Römerzeit, Frühmittelalter</i> . Mainz, von Zabern.
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i> . Paris, de Boccard.
BICS	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London</i> . London.
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i> . London, Institute of Classical Studies.
CMS	<i>Corpus der minoischen und mykenischen Siegel</i> , Berlin.
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i> . London, Soc. for the Promotion of Hellenic Studies.
MDAI	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Athen. Abt.)</i> . Berlin, Mann.
OAth	<i>Opuscula Atheniensia (Acta Inst. Athen. Regni Sueciae)</i> . Lund, Åströms Förl.
TUAS	<i>Temple University Aegean Symposium</i> . Philadelphia Pa.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Boardman, J., *Greek Gems and Finger Rings* (London 1970).
- Evans, A., Mycenaean Tree and Pillar Cult and its Mediterranean Relations, *JHS* 21, 1901, 99-204.
- Furumark, A., Linear A and Minoan Religion, *OAth* 17, 1988, 51-90.
- Hägg, R., Epiphany in Minoan Ritual, *BICS* 30, 1983, 184-185.
- , Die göttliche Epiphanie im minoischen Ritual, *MDAI* 101, 1986, 41-62.
- Κρυστάλλη-Βότση, Καλλιόπη, Τὰ δακτυλίδια ἀπὸ τὰ Ἀνδόνια Κορινθίας, *Φίλια Ἑπὶ εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν διὰ τὰ 60 ἔτη τοῦ ἀνασκαφικοῦ του ἔργου*, Γ', Ἀθῆναι 1989, 34-43.
- Marinatos, Nanno, The Tree as a Focus of Ritual Action in Minoan Glyptik Art, *Fragen und Probleme der bronzezeitlichen ägäischen Glyptik, Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium, 5-7 September 1985, CMS Beiheft 3* (Berlin 1989), 127-143.
- , *Minoan Sacrificial Ritual, Image and Symbol* (University of South Carolina Press 1993).
- Matz, F., *Göttererscheinung und Kultbild im minoischen Kreta* (Mainz 1958).
- Niemeier, W.D., Zur Ikonographie von Gottheiten und Adoranten in der Kultszenen auf minoischen und mykenischen Siegeln, *Fragen und Probleme der bronzezeitlichen ägäischen Glyptik, Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium, 5-7 September 1985, CMS Beiheft 3* (Berlin 1989), 163-186.
- , Cult Scenes on Gold Rings from the Argolid, *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid: Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1988*, R. Hägg - G.C. Nordquist (ἐκδ.), (Stockholm 1990), 165-170.

- Nilsson, M.P., *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (Lund 1950²).
- Παπαποστόλου, Ι.Α., *Τά σφραγίσματα τῶν Χανίων* (Αθήναι 1977).
- Persson, A., *The Religion of Greece in Prehistoric Times* (Berkeley and Los Angeles University of California 1942).
- Pini, I., Chronological Problems of Some Late Minoan Signet Rings, *TUAS* 8, 1983, 34-49.
- Rutkowski, B., *Frühgriechische Kultdarstellungen*, *MDAI Beiheft* 8 (Berlin 1981).
- Sakellariou, Agnès, *Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen*, *CMS I* (Berlin 1964).
- Σακελλαρίου, Ἀγνή, *Μυκηναϊκή Σφραγιδογραφία* (Αθήναι 1966).
- Xenaki-Sakellariou, Agnès, Techniques et évolution de la bague-cachet dans l'art crétomycénien, *Fragen und Probleme der bronzezeitlichen ägäischen Glyptik, Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium, 5-7 September 1985*, *CMS Beiheft* 3 (Berlin 1989), 323-338.
- Younger, J.C., *The Iconography of Late Minoan and Mycenaean Sealstones and Finger Rings* (Bristol 1988).
- , *A Bibliography for Aegean Glyptik in the Bronze Age*, *CMS Beiheft* 4 (Berlin 1991).

Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Εὐθὺς μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, τὸ 1830, ποὺ ἀκολούθησε τὸν μέγαλο Ἀγώνα τοῦ 1821, τέθηκαν στὶς πρῶτες κυβερνήσεις τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς οἰκονομίας, τῆς διοίκησης καὶ τῆς ἐκπαίδευσης. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ πρόβλημα περιλάμβανε καὶ τὶς ἀρχαιότητες τὶς ὁποῖες ἐπὶ αἰῶνες λεηλατοῦσαν καὶ κατέστρεφαν οἱ ἀρχαιοκάπηλοι. Ἐπειδὴ ἡ φροντίδα τῆς ὀλιγομελοῦς κρατικῆς ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας γὰρ τὰ ἀρχαῖα δὲν ἦταν ἐπαρκῆς, μιὰ ὁμάδα λογίων καὶ πολιτικῶν ἵδρυσε, στὶς 6 Ἰανουαρίου 1837, μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ πλουσίου ἐμπόρου Κωνσταντίνου Μπέλιου τὴν ἐν Ἀθήναις *Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία*, ἡ ὁποία εἶχε ὡς σκοπὸ τὴν ἀνεύρεση, ἀναστήλωση καὶ συμπλήρωση τῶν ἀρχαίων τῆς Ἑλλάδας.

Πρῶτοι πρόεδροι καὶ γραμματεῖς ἦταν πολιτικοὶ καὶ διπλωμάτες. Μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ χωρὶς καμιά βοήθεια ἀπὸ τὸ Κράτος προσπαθοῦν μὲ τὶς μικρὲς προσφορὰς τῶν μελῶν τῆς Ἐταιρείας καὶ μὲ δωρεὰς νὰ φέρουν σὲ πέρας μεγαλεπήβολα ἔργα, τὴν ἀνασκαφὴν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὴν ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνος, τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου, τοῦ Ὁδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, τοῦ Πύργου τῶν Ἀνέμων, ὅλα στὴν Ἀθήνα.

Ἔως τὸ 1859 ἡ Ἐταιρεία ἀντιμετώπισε μεγάλες οἰκονομικὰς δυσκολίας ποὺ ἔβαλαν σὲ κίνδυνο τὴν ὑπαρξήν της. Ἀπὸ τὴ χρονιά αὕτη γραμματεὺς της γίνεται ὁ ἐπιφανὴς λόγιος καὶ ἐπιγραφικὸς Στέφανος Κουμανούδης, ὁ ὁποῖος θὰ διατηρήσει τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ἕως τὸ 1894. Μὲ τὶς γνώσεις του, τὴ μεθοδικότητα καὶ τὴν ἐνεργητικότητά του ἔδωσε νέα πνοὴ στὴν

Ἑταιρεία καὶ μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ ἔγιναν μεγάλης ἔκτασης ἀνασκαφές στὴν Ἀθήνα (Κεραμεικός, Ἀκρόπολη, βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ, στοὰ τοῦ Ἀττάλου, θέατρο τοῦ Διονύσου, ρωμαϊκὴ Ἀγορά), στὴν Ἀττικὴ (Ραμνοῦς, Θορικός, Μαραθῶν, Ἐλευσίνα, Ἀρφιάρειον, Πειραιάς), στὴ Βοιωτία (Χαιρώνεια, Τανάγρα, Θεσπιές), στὴν Πελοπόννησο (Μυκῆνες, Ἐπίδαυρος, Λακωνία) καὶ στὶς Κυκλάδες. Παράλληλα πρὸς τὶς ἀνασκαφές συγκροτοῦνται στὴν Ἀθήνα μεγάλα μουσεῖα τῆς Ἑταιρείας τὰ ὁποῖα ἀργότερα θὰ ἀποτελέσουν τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

Τὸν Κουμανοῦδη διαδέχτηκε ὁ Παναγιώτης Καββαδίας, Γενικὸς Ἐφορὸς τῶν Ἀρχαιοτήτων (1895-1909, 1912-1920), ὁ ὁποῖος μὲ τὴν ἴδια δραστηριότητα συνέχισε τὸ ἔργο τοῦ προκατόχου του μὲ ἀνασκαφές σὲ νέες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας, Θεσσαλία, Ἡπειρο, Μακεδονία, στὰ νησιά (Εὐβοία, Κέρκυρα, Κεφαλληνία, Λέσβο, Σάμο, Κυκλάδες) καὶ τὴν ἵδρυση πολλῶν μουσείων σὲ ἐπαρχιακὲς πόλεις. Τὸν Καββαδία διαδέχτηκαν ὡς γραμματεῖς οἱ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Γεώργιος Οἰκονόμος (1924-1951), Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος (1951-1979), καὶ Γεώργιος Μυλωνᾶς (1979-1988). Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γραμματείας τους ἡ Ἑταιρεία μπόρεσε νὰ συνεχίσει τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο της παρὰ τὶς δυσκολίες ποὺ δημιουργήθηκαν γιὰ σημαντικὸ χρονικὸ διάστημα ἐξαιτίας τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ τῶν ὁσων ἀκολούθησαν.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ὡς ἀνεξάρτητο Ἐπιστημονικὸ ἴδρυμα ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐπικουρεῖ καὶ σήμερα τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος στὸ ἔργο του τῆς προστασίας, τῆς ἀνάδειξης καὶ τῆς μελέτης τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων καὶ ὅταν χρειασθεῖ ἀναλαμβάνει τὴ διαχείριση καὶ ἐκτέλεση μεγάλων ἔργων, ὅπως ἔγινε τὰ τελευταῖα χρόνια μὲ τὶς ἀνασκαφές τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης ἢ παλαιότερα μὲ μεγάλης ἔκτασης ἀναστηλώσεις.

Σημαντικό τομέα του έργου της Ἑταιρείας αποτελοῦν τὰ δημοσιεύματά της. Ἐκδίδει τρία ἐτήσια περιοδικά: τὰ *Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* (ἀπὸ τοῦ 1837) στὰ ὁποῖα δημοσιεύονται οἱ ἀναλυτικὲς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ διεξάγει σ' ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα· τὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* (ἀπὸ τοῦ 1837) στὴν ὁποῖα δημοσιεύονται συνθετικὲς μελέτες γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες καὶ δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν· τὸ *Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* (ἀπὸ τοῦ 1955) στὸ ὁποῖο δημοσιεύονται κάθε Μάιο σύντομες ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν της. Ἀπὸ τοῦ 1988 ἐκδίδεται, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως, ὅπως καὶ τὰ τρία ἄλλα περιοδικά, *Ὁ Μέντωρ*, τριμηνιαῖο περιοδικό, ποὺ περιέχει εἰδήσεις γιὰ τὸ ἔργο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ κυρίως μικρὰ ἄρθρα σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ τὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα.

Ἐκτὸς τῶν περιοδικῶν ἐκδίδονται στὴ σειρά «Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας» μονογραφίες γιὰ ἀρχαιολογικὰ θέματα καὶ δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν, κυρίως τῆς Ἑταιρείας.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διοικεῖται ἀπὸ ἑνδεκαμελὲς Διοικητικὸ Συμβούλιο τὸ ὁποῖο ἐκλέγεται κάθε τρία χρόνια ἀπὸ τὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν ἐταίρων της. Κάθε χρόνο, περὶ τὸν Μάιο, ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Συμβουλίου ἀνακοινώνει σὲ εἰδικὴ Δημόσια Συνεδρία τὸ ἐτήσιο ἔργο τοῦ Ἰδρύματος.

ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

137. Γ' Ἐπιστημονικὴ Συνάντη-
ση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κερα-
μική: Χρονολογημένα σύνολα –
Ἔργαστήρια. 24-27 Σεπτεμβρίου
1991, Θεσσαλονίκη
1994
138. ΜΑΝΟΛΗ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ
Βεργίνα II: Ὁ «τάφος τῆς Περ-
σεφώνης»
1994
139. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Θ.
ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΥ
Ἡ προϊστορικὴ κατοίκηση τῆς
Ἑλλάδος καὶ ἡ γένεσις τοῦ
ἐλληνικοῦ ἔθνους
1994-1995
140. ALEXANDER
PAPAGEORGIOU-VENETAS
Athens: The Ancient Heritage
and the Historic Cityscape in a
Modern Metropolis
1994
141. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΔΡΑΝΔΑΚΗ
Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Μέ-
σα Μάνης
1995
142. ΜΑΝΟΛΙΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ
Vergina II: The "Tomb of Perse-
phone"
1994
143. ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ
Ἀκρωτήρι Θήρας: Οἱ τοιχογρα-
φίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας
1994
144. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ
Τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἑλλάδος κατὰ
τὸν Πόλεμο 1940-1944
1994
145. ERNST BUSCHOR
Τὸ ἐλληνιστικὸ πορτραῖτο
(μετάφραση Γεωργίου Σ. Δοντᾶ)
1995
146. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ
Μαραθῶν: Ἀρχαιολογικὸς ὁδη-
γὸς
1995
147. ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ
Ἡ «Οἰκία τοῦ τάφου τῶν τριπό-
δων» στὶς Μυκῆνες
1995
148. ΕΡΣΗΣ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ
Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου
τῶν Ἑλλήνων στὴ Βενετία
1995
149. ΧΡΗΣΤΟΥ ΚΑΡΟΥΖΟΥ
Μικρὰ κείμενα
1995
150. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ
Ἡ περιπέτεια τῆς ἐλληνικῆς

Ἀρχαιολογίας στὸν βίο τοῦ Χρή-
στου Καρούζου
1995

151. ΘΕΟΔΟΣΙΑΣ
ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ
Τὸ μικρὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὴ
Θεσσαλονίκη
1995

152. ΝΤΟΡΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ
Ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς
1995

153. ΜΑΡΙΑΣ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ
ΓΚΟΦΑ
Ἡ νεολιθικὴ Νέα Μάκρη: Ἡ κε-
ραμεικὴ
1995

154. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ
Οἱ ἑλληνικὲς ἀναστηλώσεις
1996

155. BASIL PETRAKOS
Marathon: An Archaeological
Guide
1996

156. ΑΛΚΜΗΝΗΣ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ
Τὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Τεγέ-
ας: Περιγραφικὸς ὁδηγὸς
1996

157. ΘΕΟΔΟΣΙΑΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-
ΤΙΒΕΡΙΟΥ
Τὸ μικρὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὸ
Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσα-
λονίκης
1996

158. ΕΛΕΝΑΣ WALTER-KAPYΔΗ
Τὸ ἑλληνικὸ σπίτι. Ὁ ἐξευγενι-
σμὸς τῆς κατοικίας στὰ ὑστερο-
κλασικὰ χρόνια
1996

159. WOLFGANG SCHÜRMANN
Das Heiligtum des Hermes und
der Aphrodite in Syme Viannou:
II. Die Tierstatuetten aus Metall
1996

160. MASSIMO VITTI
Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τῆς Θεσ-
σαλονίκης ἀπὸ τὴν ἵδρυσή της
ὡς τὸν Γαλέριο
1996

ΑΝΑΤΥΠΩΣΕΙΣ

36Α. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ.

ΟΡΛΑΝΔΟΥ

Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς μεσογειακῆς λεκάνης

1994

ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα

1994

37Α. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ.

ΟΡΛΑΝΔΟΥ

Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνῶν καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς

86Α. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ.

ΟΡΛΑΝΔΟΥ

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος

1995

75Α. ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ

Καλλιέργης, «ὅλης Θετταλίας

ἄριστος ζωγράφος»

1994

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΣΦΡΑΓΙΣΤΙΚΑ ΔΑΧΤΥΛΙΔΙΑ
ΤΗΣ ΝΤΟΡΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ
ΑΡ. 166 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΑΡ. 10 ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ
ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ 1997
ΣΤΟ ΛΙΘΟΓΡΑΦΕΙΟ «ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ»